

Suomen varhaiskieliopit osana eurooppalaista traditiota

Digitaalisten aineistojen anti
nominien kuvauksen tarkastelulle

AINO KÄRNÄ JA LAURI MARJAMÄKI

1 Johdanto

Toisin kuin leksikografia, jolla on pitkä historia ja vakiintunut asema tieteen kentällä, kielioppien tutkimus eli grammatikografia ei ole Suomessa vielä laajalti tunnettu kielitieteen osa-alue. Keski-Euroopassa sitä on kuitenkin harrastettu intensiivisesti jo ainakin 1970-luvulta lähtien. Käsitteen teki tunnetuksi ilmeisesti saksalainen kielitieteilijä Dieter Cherbim Hermann Paulia käsittelevässä artikkelissaan *Hermann Paul und die moderne Linguistik* (1973). Grammatikografian tutkimusala jakaantuu kahtia: historialliseen ja nykypäivään suuntautuvaan kieliopin tutkimukseen. Jälkimmäinen, synkroninen grammatikografia, keskittyy nykykielioppien analyysiin ja kieliopinkuvauksen menetelmiin, kun taas historiallinen grammatikografia, jota oheinen kirjoitus käsittelee, tutkii kielioppien kehitystä eri aikoina.¹

Suomessakin kielioppien historiaa on tutkittu – tosin käsitettä *grammatikografia* ei välttämättä ole mainittu. Sakari Vihonen (1978) on tarkastellut Suomen varhaisten eli 1600-luvun kielioppien esikuvia, Kalevi Wiik (1989) suomen morfofonologian kuvauksen historiaa ja Kaisa Häkkinen (2002) suomalaisen oppikirjan vaiheita – joitakin esimerkkejä mainitaksemme. Vihonen toteaa (1978: 35, 185) seikkaperäisessä esityksessään ensimmäisten suomen kielen oppikirjojen nojanneen aluksi vahvasti oman aikansa, siis 1600-luvun latinan kielioppeihin. Samasta asiasta mainitsee Wiik suomen morfofonologiaa käsittelevässä teoksessaan (1989: 9). He ovat päätyneet tähän tarkastelemalla lähinnä niitä historiallisia latinan kielioppeja, joita Suomessa oli saatavilla tutkimusten tekoaikana, 1970- ja 1980-luvulla. Vertailuaineiston saatavuus oli Viho-

1. Haluamme kiittää Virittäjän anonyymeja arvioijia lukuisista hyvistä kommentteista.

sen ja Wiikin teosten syntyaikoina aivan eri tolalla kuin nykyisin. Viime vuosina varhaisten eurooppalaisten varhaispainatteiden tarjonta on nimittäin olennaisesti parantunut: useissa Euroopan maissa kirjastot ovat ryhtyneet digitoimaan ennen vuotta 1500 painettuja varhaispainatteita eli inkunaabaleita ja 1500–1700-lukujen teoksia. Näiden laajojen digitointihankkeiden ansiosta opukset, joista on säilynyt vain harvoja kappaleita Euroopan eri kirjastojen kätköissä, ovat nyt tutkijoiden käytettävissä omalla työpöydällä. Kirjastojen digitalisointihankkeet ovat siis luoneet aivan uudet edellytykset tutkia historiallisia lähteitä.

Tässä katsauksessa tarkastelemme suomen varhaisten kielioppien nominikuvauksia ja vertaamme niitä Euroopan varhaiskielioppien vastaaviin kohtiin. Kirjoituksen taustoitusta ja havainnot eurooppalaisista kieliopista nojaavat pitkälti Saksassa Herzog August -tutkimuskirjastossa meneillään olevaan tutkimushankkeeseen, jonka tavoitteena on laatia varhaisen uuden ajan kielioppeja käsittelevä digitaalinen käsikirja *Handbuch frühneuzeitlicher Grammatiken* (Kärnä & Luhtala tekeillä). Ennen kuin tarkastelemme nominikuvauksia yksityiskohtaisemmin, esittelemme eurooppalaisten kielioppien perinnettä, johon suomen varhaiskieliopitkin nojaavat. Antiikista aina varhaiselle uudelle ajalle asti keskiössä olivat latinan kieliopit, ja niiden kuvausmallia sovellettiin aluksi kansankielen kuvauksissa varsin tunnollisesti.

2 Grammatiikan historiaa

Seuraavassa tarkastellaan lyhyesti länsimaisen kieliopin historiaa antiikin Kreikassa ja Roomassa, sen kulkua varhaisella uudella ajalla, kansankielisten kielioppien syntyä sekä 1500-luvulta alkanutta kehitystä.

2.1 Kieliopit antiikissa ja keskiajalla²

Kielioppi, *grammatica*, tarkoitti Euroopassa uudelle ajalle asti pääasiassa latinan kielioppia. Kreikkalaisten filosofien kieltä koskevat pohdinnat ja grammatikkojen teokset olivat luoneet perustan myöhäisantiikin latinan kielioppeille. Näistä tunnetuimmat ovat Aelius Donatuksen tiivis kielioppi *Ars minor* ja laajempi *Ars maior* 300-luvulta sekä Priscianuksen laaja ja erittäin seikkaperäinen teos *Institutiones grammaticae* noin vuodelta 550. *Ars minor* esittelee kahdeksan sanaluokkaa: nominit, pronominit, verbit, adverbbit, partitiivit, konjunktiot, prepositiit ja interjektioit. Ne käydään läpi vuorotellen kysymyksin ja vastauksin. Joka sanaluokan kohdalla annetaan sen määritelmä, luetaan siihen kuuluvat aksidenssit³ eli taivutuskategoriit ja sananmuodostuskeinot sekä valaistaan niitä esimerkein. Priscianus puolestaan esittelee ensin peruskäsitteet, kuten

---

2. Tässä kirjoituksessa on puhe Euroopan keskiajasta, jolla tarkoitetaan antiikin ja uuden ajan väliin jäävää noin tuhatvuotista ajanjaksoa (400–1400 jaa.). Suomen keskiajan katsotaan sijoittuvan noin vuosille 1100–1500. Siirtymä uudelle ajalle tapahtui eri puolilla Eurooppaa jonkin verran eri tahtiin, mutta keskiajan voi katsoa päättyneen Euroopassa noin v. 1400–1450.

3. Aksidenssi oli keskeinen käsite kieliopissa aina uudelle ajalle saakka. Se on taivutuskategoriata laajempi käsite, koska se kattaa myös sananmuodostuskeinot.

kirjaimet, tavut ja lauseet, ja siirtyy sitten käsittelemään sanaluokkia ja niiden muotoja laajasti. Teos poikkeaa Donatuksen teksteistä laajuutensa, seikkaperäisyytensä ja filosofisen orientaationsa puolesta. Taipuvat sanaluokat eli nominit, verbit, partisiipit ja pronominit käsitellään ennen taipumattomia, joita ovat prepositiot, adverbit, interjektiot ja konjunktiot. Uutta on syntaksin osuus, joka muodostaa teoksen kaksi viimeistä lukua. *Institutiones* on kaikkiaan paljon yksityiskohtaisempi kuin kumpikaan Donatuksen kieliopista. Se sisältää useita viittauksia kreikan kieleen ja antiikin kirjallisuuteen sekä tarjoaa usein myös vaihtoehtoisia määritelmiä.

Antiikin ajalta on periytynyt toki lukuisia muitakin kielioppeja, joita myöhemmät grammatikot käyttivät malleina, mutta *Ars minor* ja *Institutiones* ovat tunnetuimmat ja laajimmin levinneet. Keskiajan kuluessa Donatuksen tekstejä kopioitiin yhä uudelleen, mutta niihin lisättiin muun muassa taivutusparadigmoja ja esimerkkiaineistoa, sillä antiikin aikaiset kielioppitekstit eivät enää sellaisenaan palvelleet niitä, joille latina oli vieras kieli. Samalla grammatiikka muuttui vieraan kielen opetuksen välineeksi (Law 1997, 2003: 83–85). Varhaiskeskiajalta (n. vuosilta 700–900) on säilynyt myös kielioppitekstejä, joissa näkyy kristinuskon vaikutus. Ne perustuvat Donatuksen kielioppiin, mutta antiikin kulttuuriin liittyviksi mielletyt esimerkkisanat on saatettu korvata kristinuskoon liittyvillä: *Roma, Tiber* → *Hierusalem, Iordanis; musa* → *ecclesia; doctus* → *sanctus* (Law 2003: 129–131). Tatvinus puolestaan säilytti pääosin antiikin esimerkkisanat, mutta sisällytti teokseensa eksegeettisiä pohdintoja kieliopin käsitteistä (De Marco toim. 1968). Bonifatiuksella kristillinen usko kuvastuu tekstin alkulehdellä ristin muotoon asetelluista sanoista *Iesus Xhristus* (Gebauer & Löfstedt toim. 1980). Smaragdus perusteli sanaluokkien lukumäärää katolisen kirkon näkemyksellä ja käytti esimerkkeinä raamatullisia sanoja ja lauseita (Smaragdus 1986; vrt. myös Law 1982: 33–41).

Keskiajalla syntyi kautta Euroopan myös useita kommentaareja, joissa *Ars minorin* tekstiä täydennettiin selityksin ja paradigmojin sekä vertailtiin muihin antiikin kielioppeihin. Kielifilosofia oli tärkeä tutkimuskohde etenkin Keski-Euroopan yliopistoissa, joissa niin sanottu spekulatiivinen kielioppi tai modismi olivat vallalla 1200-luvun jälkipuolelta 1300-luvun alkuun. Pyrkimyksenä oli antaa kieliopin kategorioille Aristoteleen filosofiaan nojaavat perustelut ja tutkia merkityksen tapoja (*modi significandi*). Spekulatiivinen kielifilosofia (latinan sanasta *speculus* 'peili') etsi universaaleja kielen lakeja ja pohti, miten kieli heijastaa todellisuutta. Nämä kielifilosofiset pohdinnat eivät vaikuttaneet niinkään käytännön didaktiikkaan ja koulujen kielenopetukseen vaan ennen muuta kieliteoreettisen ajattelun kehitykseen. Oman genrensä muodostavat ne skolastiset kieliopit, joiden tarkoitus on ensisijaisesti opettaa argumentointia. Vielä 1500-luvulla laadittiin skolastisvaikutteisia kielioppiteoksia, joiden tarkoitus oli lähinnä harjoittaa ajattelua ja väittelytaitoja. Niissäkin materiaalina on tosin Donatuksen *Ars minorin* teksti, mutta sitä analysoidaan siltä kannalta, ovatko sen teesit perusteltuja vai eivät. Tätä genreä edustavat esimerkiksi Bartholomaeus Arnoldin *Figure Donati* vuodelta 1508 ja Magnus Hundtin *Expositio Donati* (1487), jota painettiin vielä vuonna 1511. Kouluopetuksessa Donatuksen *Ars minor* ja sen eri versiot säilyttivät edelleen asemansa alkeisoppikirjoina koko kirjallisessa Euroopassa.

1200-luvulta alkaen Keski-Euroopan luostari- ja katedraalikouluissa oli alkeisopetuksen jälkeen yleisimmin käytössä Alexander de Villa Dein *Doctrinale* (1199),

runomuotoon puettu kieliopin säännöstö, joka oli tarkoitus oppia ulkoa. Ulkoluku oli vallitseva opetusmenetelmä, ja runomuotoiset rytmiset heksametrit palvelivat tätä tarkoitusta. Nykylukijan on vaikea käsittää tämän meille vaikeaselkoisen teoksen saamaa levikkiä ja kirjan säilymistä koulujen oppimateriaalina Keski-Euroopassa yli kolmen vuosisadan ajan, aina 1500-luvulle saakka.

Varsinkin Italian kielioppiperinteeseen vaikuttivat sydänkeskialta saakka aluksi anonyymeina käsikirjoituksina levinneet, myöhemmin Remigiuksen nimissä kulke- neet *Ianua-* tai *Regulae-*kielioppitekstit. Niissä analysoitiin sanaluokkia ja muotoja kysymys–vastaus-sarjoina, joissa kulloisenkin esimerkkisanan kohdalla kysytään sii- hen kuuluvia määritelmiä ja vastataan seuraavaan tapaan: ”Mikä sanaluokka on *domi- nus / poeta* (’herra’ / ’runoilija’)? – Nomini. – Miksi? – Koska se tarkoittaa substanssia tai laatua erityisesti tai yleisesti ja sillä on sijamuotoja.” (Anon. n. 1478.) Näin käydään läpi kaikki sanaluokat ja niihin liittyvät muotokategoriat.⁴ Myös *Regulae-*kieloppien vastaukset perustuvat pääosin *Ars minorin* tekstiin.

2.2 Renessanssin ja varhaismodernin ajan grammatikografia

Renessanssin aikana oppikirjoja ryhdyttiin jälleen uudistamaan, sillä keskialta pe- riytyneisiin kielioppeihin ja niiden edustamaan klassisesta latinasta poikkeavaan kieli- asuun ei oltu tyytyväisiä. Uusien kielioppien tarpeeseen vaikutti suuresti humanis- tien pyrkimys erottautua aiemmin vallalla olleesta oppisuunnasta, skolastiikasta, joka oli heijastunut myös kielioppikirjoissa. *Doctrinale* koettiin vanhentuneeksi niin lati- nan kieliasun, sisällön kuin opetusmenetelmänkin puolesta, ja siitä tuli humanisti- kielioppien esipuheiden yleinen moitteiden aihe. Renessanssin hengessä ryhdyttiin kirjoittamaan uusia kielioppeja antiikin esikuvien mukaan, ja niissä pyrittiin palaa- maan antiikin alkuperäisteoksiin. *Ars minor* oli ollut läpi keskiajan kielienopetuksen perusteos, mutta nyt myös Priscianuksen laaja *Institutiones* sekä muita myöhäisantiikin kielioppeja otettiin lähdeteksiksi, ja eri grammaatikkojen määritelmiä ja sääntöjä yh- disteltiin mahdollisuuksien mukaan. Tämän ajan kieliopit olivatkin tyyppillisesti kom- pilaatioita, koosteita eri lähteistä.

Renessanssin vaikutus levisi Keski- ja Pohjois-Eurooppaan juuri Italiasta käsin, ja tässä nosteessa 1400-luvun italialaiset kieliopit saivat runsaasti huomiota myös oman maansa ulkopuolella. Vaikutusvaltaisiin kielioppeihin kuuluivat muiden muassa Guarino Guarinin *Regulae grammaticales* (synt. 1400-luvun alussa) ja Niccolò Perottin *Rudimenta grammatices* (painettu 1478). Alankomaissa ja Reinin varrella saivat varsin laajan levi- kin aluksi anonyyminä ilmestyneet, myöhemmin Wilhelm Zenders de Wertin nimissä kulkeneet *Exercitium puerorum* (Anon [Wert] n. 1485) ja kielioppikooste *Compendium octo partium orationis* (Anon. [Wert] n. 1485). Myös Johannes Despauteriuksen teokset (1515, 1518, 1522), Thomas Linacren syntaksi *De emendata structura Latini sermonis* (1527 [1524]) sekä Philipp Melanchthonin kielioppien eri versiot – ensimmäinen ilmestyi 1525

4. Jo Priscianukselta on säilynyt harjoituskielioppi *Partitiones*, jossa analysoidaan *Aeneis*-runoelman ensimmäisten rivien sanoja yksi kerrallaan ja määritetään niiden sanaluokka sekä niihin kuuluvat aksidenssit.

ilman tekijän suostumusta ja seuraavana vuonna hänen luvallaan – olivat laajalle levinneitä ja suosittuja Keski-Euroopassa. Syntaksiosio ilmestyi ensin erillisenä vuonna 1526, myöhemmin yhdessä muoto-opin kanssa. Melanchthonin teokset erosivat aikalaisistaan kokonsa, typografiansa ja ennen muuta tavoitteidensa puolesta. Aiemmat kieliopit olivat suurikokoisia, fraktuuralla painettuja opuksia, Melanchthonin kielioppi taas pieni, oktaavokokoinen, toisin sanoen taskuun sopiva, sirolla kursiivilla painettu oppikirja, jonka pyrkimyksenä oli antaa vain kieliopin peruskäsitteistö ja pääsäännöt sekä johdattaa oppilaat mahdollisimman pian latinankielisten tekstien pariin. Se tarjoaa runsaasti esimerkiksianoja ja niiden taivutuksia, ja kirjoittaja välttää teoreettista pohdintaa. Eräs syy esityksen suppeuteen oli se, että oman kielioppinsa rinnalla Melanchthon edellytti ”pojilla olevan aina Donatus käsissään” (1527: [F7r]).⁵

Kaikkien näiden latinan kielioppien perusrakenne pysyi ennallaan ja oli verrattain yhdenmukainen, joskin osien laajuus saattoi vaihdella. Johdannossa oli usein kieliopin määritelmä: kielioppia pidettiin taitona puhua ja kirjoittaa oikein. Tässä kohdin sanamuoto tosin saattoi vaihdella ja esiintyi eri näkemyksiä siitä, oliko kielioppi *ars* ’taito’, ’taide’ vai *scientia* ’tiede’. Oppialan määritelmää seurasi jako kirjaimiin, tavuihin, sanoihin ja lauseeseen tai puheeseen. Varsinaisessa kielioppiosiossa, jonka otsikkona on *Etymologia* mutta joka nykytermein ilmaistuna kuvaa morfologiaa, käsiteltiin ensin sanaluokkien taivutuskategoriat ja sanamuodostusta. Kieliopin toinen osa oli lauseoppi, jossa samat sanaluokat ja niiden muodostamat sanaliitot ja kongruenssi käytiin läpi. Joissakin laajemmissa oppikirjoissa oli lisäksi ortografia- ja prosodiaosio sekä kirjeenkirjoitusopas tai tyylioppi. Kieliopin tarkastelutapa ei ollut siis 1500-luvulle tultaessa juurikaan muuttunut antiikin ajoista. Joitakin seikkoja, kuten substantiiviadjektiivi-jaottelu, esitettiin selkeämmin, paradigmoja ja esimerkkisanoja saattoi olla runsaammin, ja erityisesti syntaksin kuvausta kehitettiin.

2.3 Kansankielten kieliopeista

Opetustilanteissa oppilaiden äidinkieli oli varmasti läsnä jo varhaisimmista ajoista asti, ja kirjallisetkin merkinnät kansankielen käytöstä grammatiikassa ulottuvat myöhäisantiikkiin. Jo karolingiselta ajalta on säilynyt niin sanottuja interlineaari- ja konsekutiivikielioppeja, joissa latinankielisen *Ars minor* -tekstin rivien välissä tai sen jäljessä oli kansankielinen käännös. Näitä käytettiin opetuksessa läpi keskiajan (Henkel 1988: 67). Ne loivat osaltaan pohjaa Euroopan kehittyvälle kaksi- tai monikielisten koulukielioppien genrelle.

Kansankieliset tekstielementit, joita varhaisella uudella ajalla alkoi yhä yleisemmin esiintyä alkeiskieliopeissa, esiintyvät joko käännösvastineina harvinaisemmille esimerkkisanoille tai joskus kieliopin termeille tai määritelmille, mutta myös laajempaa kielten systeemien vertailua esiintyi. Tästä on enää lyhyt matka Euroopan kansankielten kielioppeihin, jotka ovat syntyneet latinan kieliopin mallin mukaan mutta eri maissa jonkin verran erilaisista lähtökohdista. Esimerkiksi italian kielen varhaiset kieli-

---

5. Suomenokset ovat kirjoittajien. Folionumeroitujen teosten sivunumerot on merkitty hakusulkeisiin silloin, kun niitä ei ole painettu teokseen, mutta ne voi päätellä laskemalla.

opit syntyivät nousevan renessanssi-humanismin hengessä, ja niiden lähtökohtana oli oman kielen arvostus ja tarve osoittaa sen olevan yhtä merkittävä kuin latina. Kulttuurisuhteet ja konfessioon liittyvät motiivit olivat myös tärkeitä tekijöitä kielten opiskelussa: uskonpuhdistus suosi oman kielen käyttöä, mutta myös vastauskonpuhdistus otti äidinkielen omaan ohjelmaansa (Glück 2002: 83). Myös merkantilismi, kauppasuhteiden kehitys ja yhteiskunnalliset muutokset antoivat voimakkaan sysäyksen kielenoppimiseen ja eri kielten oppikirjojen laatimiseen. Ensimmäiset saksan kieltä käsittelevät kieliopit esimerkiksi kirjoitettiin latinaksi pääasiassa kieltä opetteleville ulkomaalaisille. Näitä kansankielen kielioppeja syntyikin erityisesti nousevissa kansallisvaltioissa ja sellaisilla alueilla, joilla vallitsi vilkas, kielirajat ylittävä kanssakäyminen, sekä kaksikielisissä yhteisöissä, joihin Suomikin lukeutui. Varhaiset suomen kieltä käsittelevät 1600- ja 1700-lukujen oppikirjat kirjoitettiin latinaksi. Niitä ei selvästikään ole tarkoitettu alkeisopetukseen eikä äidinkielen oppikirjoiksi, vaan ne on kirjoitettu ulkomaalaisille, lähinnä emämaa Ruotsista tuleville virkamiehille (vrt. Häkkinen 2000a: 809). Petraeus nimeää kohderyhmäkseen ruotsalaiset, saksalaiset, skotit ja muut ulkomaalaiset (1649: [4–5]). Vastaavanlaista kohderyhmän nimeämistä löytyy useista Euroopan kielioppeista, muun muassa Albert Ölingeriltä (1573: iiiii) ja Laurentius Albertukselta (1573: azv).

Näissä Euroopan eri kielten varhaisissa oppikirjoissa kuvauskielenä oli latina – olihan se tuolloin Euroopan papiston, virkamiesten ja oppineiden yhteinen kieli ja avain kaikkiin korkeampiin opintoihin. Kansankielten kieliopit noudattivat aluksi tarkoin latinan kielioppien mallia ja käyttivät sen jaotteluita. Näin tekivät ensimmäiset italian, ranskan, hollannin, saksan, englannin ja tšekin kieliopit⁶, ja myös niiden metakielenä oli useimmiten latina. Varhaisella uudella ajalla alkoi näkyä pyrkimystä eri kielten ominaispiirteiden huomioimiseen, mutta varsin kauan säilyi useissa kielioppeissa esimerkiksi latinan mukainen sijajärjestelmä, ja edelleen melkein kaikkien Euroopan kielten koulukielioppeissa on lähestulkoon samat (alun perin kreikkalaisilta saadut) sanaluokat.

2.4 Grammatikografian uudet trendit 1500- ja 1600-luvulla

1500-luvun lopulla ja 1600-luvulla kansankielten kielioppeissa alkoi näkyä vähittäistä irrottautumista latinan mallista. Ylipäätään kansankieliä alettiin tarkastella lähemmin ja niitä kuvattiin järjestelmällisemmin. Latinan kieliopit säilyttivät tosin edelleen asemansa, mutta niiden sisällössä painottui entistä enemmän syntaksin kuvaus.

Vuonna 1559 ranskalainen filosofi ja loogikko Petrus Ramus julkaisi oman latinan kielioppinsa, *Grammaticae libri quatuorin*, sekä siihen liittyvän teoreettisen tutkielman *Scolae grammaticae*. Kielioppi nautti jonkin aikaa suurta suosiota ja synnytti oman koulukuntansa. Tämän ramistisen mallin olennainen piirre oli keskittyminen muotokriteereihin sekä dikotomiat: kaikki kategoriat jaettiin kahtia ja näin syntyneet alaluokat

---

6. Euroopan kielioppien varhaisvaiheista on paljon kirjallisuutta. Mm. laaja hakuteos *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* (HSK) käsittelee tätä aihepiiriä eri kielten näkökulmasta. Latinan vaikutus eri kielten oppikirjoihin on esitetty sivuilla 742–743 (varhaiset italialaiset), s. 765 (varhaiset ranskalaiset), s. 773 (varhaiset englantilaiset), s. 789 (varhaiset hollantilaiset), s. 797 (varhaiset tšekin kieliopit) ja s. 779–782 (varhaiset saksalaiset).

taas kahtia ja niin edelleen. Ramus sai joitakin seuraajia muissa maissa: esimerkiksi Saksassa Wolfgang Ratken malli noudatti erittäin johdonmukaisesti samaa kaavaa.

Tämän ajan huomattaviin kielenkuvauksiin kuuluvat myös Franciscus Sanctiuksen *Minerva* (1587), Julius Caesar Scaligerin *De Causis linguae Latinae* (1540), Gerald Vossiuksen laaja, moniosainen teoskooste *De arte grammatica libri septem* (1635) sekä Antoine Arnauldin ja Claude Lancelotin *Grammaire Générale* (1660) eli niin sanottu Port-Royalin kielioppi. Näistä viimeksi mainittu edusti kenties selkeimmin universaalikielioppia. Kaikkiin edellä mainittuihin liittyy rationalismin nousu: uskottiin, että kielen lainalaisuudet ovat perusteltavissa järjen avulla ja että ne perustuvat yleispäteviin logiikan sääntöihin. Vaikka edellä mainitut teokset ovat – Port-Royalin kielioppia lukuun ottamatta – ilmestyneet ennen Petraeuksen vuonna 1649 julkaisemaa ensimmäistä suomen kielioppia, näyttää siltä, että niiden vaikutus ei ole tuolloin vielä ulottunut Suomeen.

2.5 Kielitieteen historian lähteet digitaalisella aikakaudella

Edellä esitetty suppea tiivistelmä Euroopan kielioppien vaiheista on samalla katsaus kielitieteen historiaan, sillä kielitieteen ja grammatikografian historia oli aluksi pitkälti yhtenevä.⁷ Poikkeuksen muodostavat keskiajan filosofiset traktaatit, jotka kuuluvat niin filosofian kuin kielitieteenkin oppihistoriaan.

Oppihistorian piirissä lähteiden saatavuus on tietenkin ensiarvoisen tärkeää. Keskeiset antiikin ja keskiajan lähde- ja teokset ovat pääosin saatavana moderneina editioina, nykylukijalle helposti luettavaan asuun toimitettuina, ja ne ovat tarjolla kirjastoissa – antiikin latinalaiset kieliopit jopa verkossa luettavissa (CGL). Toisin on varhaisen uuden ajan kielioppien laita. Niitä ei ole – yksittäisiä poikkeuksia lukuun ottamatta – editoitu, vaan ne ovat tähän asti olleet tarjolla vain tiettyjen kirjastojen rariteettikokoelmissa ja erikoislukusaleissa. Tämä on varmasti vaikuttanut siihen, että uuden ajan alku on jäänyt kielitieteen historiaa käsittelevissä teoksissa vähälle huomiolle. Nyt tilanne on muuttunut: Ranskassa kansalliskirjasto digitoi varhaispainatteita, ja Englannissa on laaja varhaisia teoksia käsittävä verkkoluettava kokoelma EEBO. Merkittävä eurooppalainen tutkimusrahoittaja Deutsche Forschungsgemeinschaft on tukenut varhaisten painatteiden digitointia Saksassa, ja eri aikakausiin erikoistuneet kirjastot ovat saattaneet kirjajarvinaisuutensa verkkoon. Esimerkiksi Bayerische Staatsbibliothek (BSB) Münchenissä on digitoinut runsain määrin 1400-luvun inkunaabeleita sekä 1500-luvun painatteita, ja Herzog August Bibliothek (HAB) Wolfenbüttelissä on erikoistunut keskiaikaan ja varhaismoderniin. Tällä tutkimuskirjastolla on useita jo julkaistuja ja meneillään olevia digitaalisia tutkimushankkeita.⁸

7. Kielitieteen ja grammatikografian yhteinen historia ilmenee myös Pohjoismaiden lingvistiikan historiaa käsittelevästä teoksesta *The history of linguistics in the Nordic countries* (Henriksen, Hovdhaugen, Karlsson & Sigurd toim. 2000), jossa varhaisen uuden ajan lingvistiikkaa edustavat varhaiset kieliopit.

8. Myös Kansalliskirjastolla on meneillään digitointihankkeita: Projektissa ”Kirjahistoria” on digitoituja oppikirjoja Ruotsin vallan ajalta, ja ”Aarteet”-kokonaisuudesta löytyy muun muassa Vhaelin *Grammatica Fennica*. Lisäksi jotkut Kansalliskirjaston kokoelmiin lukeutuvat teokset löytyvät verkostomuiden kirjastojen digitoimina.

Näihin digitoitihankkeisiin on liitetty myös tutkimusprojekteja. Nyt puheena olevan aihepiiriin, kielioppien historiaan liittyen on HAB:ssa parhaillaan meneillään projekti, jossa yhteistyössä kieliopin historian tutkijoiden kanssa laaditaan verkkokäsikirjaa *Handbuch frühneuzeitlicher Grammatiken* (ks. Kärnä & Luhtala tekeillä). Käsikirjassa esitellään lukuisia varhaisen uuden ajan kielioppeja ja niiden tekijöitä, lähteitä, julkaisu ympäristöä ja -ajankohtaa sekä reseptiä. Koska käsikirja ilmestyy verkossa, voi kuvailtuja oppikirjoja lukea digitoituina näköispainoksina. HAB digitoi kielioppiteokset ja liittää aineiston käsikirjaan. Tämä käsikirja – ja vastaavat hankkeet, jotka tuovat varhaispainatteita nykylukijan saataville – ovat omiaan taustoittamaan myös suomalaista oppihistorian tutkimusta.

3 Suomen kielen varhaiset kieliopit ja niiden tutkimus

Myös varhaisimmat suomen kieltä käsittelevät latinankieliset kieliopit, jotka ovat säilyneet, noudattivat latinan kielioppien perinteistä mallia ja kuuluvat näin ollen yhteiseen eurooppalaiseen traditioon. Näitä ovat Eskil Petraeuksen (1649), Matias Martiniuksen (1689) ja Bartholdus Vhaelin kielioppi (painettu postuumisti 1733)⁹ sekä hiljattain löytynyt, 1700-luvulta peräisin oleva *Rudimenta* (ks. Lauerma & Randén toim. 2012). Lukuun ottamatta *Rudimenta*, joka on säilynyt vain käsikirjoituksena, ne muistuttavat myös ulkoisesti eurooppalaisia kaksi- tai monikielisiä esikuviaan 1500-luvulta – jopa otsikointeja ja kirjasintyyppejä myöten. Erityisen selvästi yhtäläisyys näkyy, kun asettaa rinnastusten varhaiset latinalais-saksalaiset kieliopit, esimerkiksi Hermann Bonnuksen tai Nathan Chytraeuksen sekä Arvid Tideruksen latinalais-ruotsalaisen ja Suomen kaksi- tai kolmikieliset teokset. Ne ovat jo painoasultaan samankaltaiset: kaikissa eri kielet erotellaan kirjasintyypeillä. Petraeuksen kieliopissa suomenkieliset sanat on painettu fraktuuralalla, latina antiikvalla. Kolmikieliset Martinius ja Vhael käyttävät fraktuuraa sekä suomenettä ruotsinkielisiin tekstinosiin.

Vihonen teki väitöskirjassaan (1978) perinpohjaisen selvityksen kielioppeista, jotka ovat saattaneet olla suomen kielen ensimmäisten kielioppien lähteinä. Vertailussa olivat mukana Nathan Chytraeuksen *Grammatica Latina* (vuosien 1634 ja 1687 laitokset), Arvid Tideruksen samannimiset teokset (1640 ja 1731) sekä eräitä 1600-luvun kielioppeja, joita hän piti Donatuksen ja Melanchthonin teoksina. Vihonen (mt.) vertaili jossain määrin suomen kielioppeja myös Stahlin ja Gösekenin viron sekä Ölingerin, Albertuksen ja Johannes Clajuksen saksan kielen varhaiskielioppeihin, joiden kuvauskielenä on latina.

Eri osioiden laajuuksia vertailemalla Vihonen päätyy esittämään, etteivät ainakaan saksan ja viron kielen kieliopit ole toimineet suorina malleina; sen sijaan Petraeuksella ja Martiniuksella on melko lailla ”Melanchthonia”, Tiderusta ja Chytraeusta vastaavat jakaumat. Vihonen on tuonut yhtäläisyydet järjestelmällisesti esiin ja päätyy to-

---

9. Vhaelin kieliopin syntyajankohta ei ole tiedossa. Se on voinut syntyä hänen toimiessaan triviaali-koulun opettajana Oulussa ja Vaasassa 1689–1692 tai hänen Ruotsin vuosinaan 1714–1717. Joka tapauksessa se on kirjoitettu ennen vuotta 1723.

teamaan, että oletettavasti Petraeus on käyttänyt mallinaan lähinnä Chytraeuksen ja Tideruksen kielioppeja sekä lisäksi muitakin tuon ajan latinan kielioppeja – olihan hän opiskellut pitkään Euroopan eri yliopistoissa ja tutustunut muihinkin kuin Ruotsi-Suomen koulujärjestyksen määräämiin oppikirjoihin. (Vihonen 1978: 35–37). Tämä on varsin looginen tulos, sillä Vihosen käyttämät teokset ovat samalta vuosisadalta kuin ensimmäiset suomen kieliopit ja ne olivat myös koulujärjestyksen määräämiä kielioopin oppikirjoja (mts. 11).

On kuitenkin tärkeää huomata, että eräät Vihosen käytettävissä olleet 1600-luvun painokset ovat merkittävästi etäännyneet originaalista eivätkä ne näin ollen välttämättä edusta tekijänsä alkuteosta. Uuden ajan alussa ei ollut lainkaan harvinaista, että teoksia toimitettiin useaan otteeseen. Tekijä itse saattoi korjailla oppikirjaansa seuraaviin painoksiin, siitä saatettiin tehdä eri painopaikoissa erilaisia versioita tai se saattoi ilmestyä jopa täysin eri asussa uutena laitoksena. Erityisesti Melanchthonin kielioppi muuttui huomattavasti eri toimittajien käsissä. Alkujaan vähän yli satasivuinen tiivis esitys, jonka tarkoitus oli lähinnä esitellä keskeiset kielioopin käsitteet ja antaa esimerkkejä taivutusparadigmoista, ilmestyi myöhemmin 400-, jopa yli 500-sivuisena, sisällöltään tyystin erilaisena. Etymologia eli morfologiaosio paisui huomattavasti, ja sen koko konsepti muuttui. Eri laitoksia markkinoitiin kuitenkin Melanchthonin nimissä, koska merkittävän uskonpuhdistajan nimen käyttö turvasi suuremman menekin. Kielioopin maine perustui tekijänsä tunnettuuteen varsinkin protestanttisissa maissa, ja siitä tuli Saksassa, Pohjoismaissa ja monissa Itä-Euroopan maassa kieliooppien esikuva. Vuosina 1634 ja 1661 painetut Erasmus Schmidtin toimittamat editiot, joita Vihonen käyttää, ovat ilmestyneet vuosikymmeniä, jälkimmäinen jopa sata vuotta Melanchthonin kuoleman jälkeen. Ne edustavat uudistettuja laitoksia eikä niitä voi samastaa Melanchthonin alkuperäiseen teokseen, sillä ne ovat saaneet – kuten kansilehdellä kerrotaan – vaikutteita esimerkiksi Sanctiuksesta (1587) ja Scaligerilta (1540) sekä muiden muassa Petrus Ramuksen (1559) didaktiikasta, mikä muuttaa sekä niiden rakennetta että tavoitteita huomattavasti.

Käytettävissä olleet lähteet ovat vaikuttaneet merkittäväällä tavalla Vihosen käsitykseen syntaksin kehityksestä, mistä seuraa myös joitakin ongelmia. Melanchthonin alkuperäisen syntaksiosion rakenne ei poikkea juurikaan perinteisten kieliooppien lauseopin dispositiosta. Siinä ei ole Vihosen (1978: 25–26) mainitsemaa jakoa *syntaxis intransitiva* ja *transitiva* -osiin eikä vastaavaa jakoa nominien ja verbien kohdalla, vaan se on rakenteeltaan jopa yksinkertaisempi kuin Chytraeuksen. Samat kahdeksan sanaluokkaa, joita tarkasteltiin morfologiassa, käsitellään uudestaan lauseopissa ja niistä annetaan numeroituja sääntöjä. Näin ollen havainto, että syntaksin rakenne olisi 1500-luvun lopulla selkiytynyt (mts. 25–26), ei vastaa täysin todellisuutta, vaan tilanne on ainakin Melanchthonin kohdalla päinvastainen. Alkuperäinen, vuoden 1527 syntaksi, oli yksinkertainen ja jokseenkin selkeä, myöhemmät, esimerkiksi Erasmus Schmidtin toimittamat 1600-luvulla ilmestyneet laitokset (joita Vihonen käytti), olivat rakenteeltaan monimutkaisempia vaikkakin kattavampia. Ilmeistä onkin, että Melanchthon halusi kirjoittaa mahdollisimman helpotajuksen lauseopin. Hän ammensi syntaksinsa vaikutteita humanisteilta, muiden muassa Jakob Heinrichmannilta. Myöhempiin editioihin, jotka poikkeavat tästä alkuperäisestä tavoitteesta, on koottu vaikutteita monista eri lähteistä. Ne ovat siis heterogeenisiä kompilaatioita, joissa ilmenee ramistinen vaikutus.

Huomiota kiinnittää myös se, että Vihosella on tiettyä epäjohtonmukaisuutta läheteinä käytettyjen teosten merkintätavoissa. Donatus-nimellä käsitellään erilaisia teoksia, jotka kyllä pohjaavat Aelius Donatuksen *Ars minor* -tekstiin, mutta eivät ole mainitun tekijän laatimia, vaan usein anonyymeinä laitoksina ilmestyneitä kaksikielisiä koulukielioppeja. Chytraeus mainitaan *Grammatica Latina* -nimellä ilmestyneiden teosten tekijänä (ks. Chytraeus 1621, 1667), mutta sama tekijä on myös joidenkin kaksikielisten *Donatus sive progymnasmata* -teosten laatija (anon. 1646 [Chytraeus]). Vaikka Vihonen tuokin tämän ohimennen esille (1978: 10), lukijalle jää hämäräksi, kenen laatimia kieliopit ovat, kun niitä nimitetään tekstissä erottelematta ”Donatuksiksi”. Myös lähdeluettelossa ne on lueteltu Donatuksen kohdalla (mts. 7, 196). Vihonen pitää (mts. 7) vuonna 1625 ilmestynyttä ”Donatusta” viimeisenä Chytraeuksen tämännimisistä kieliopista. Tosiasiassa sitä painettiin ainakin vielä vuonna 1646.

Seuraavassa tarkastelemme lähemmin varhaisia suomen kielen kielioppeja eurooppalaista taustaa vasten käyttäen esimerkkinä nominien kuvausta. Humanistikielioppia edustavat tässä Niccolò Perottin *Rudimenta grammatices* (1476), Heinrichmannin *Grammaticae institutiones* (1506), Brassicanuksen *Institutiones Grammaticae* (1508) ja Philipp Melanchthonin *Grammatica Latina* (1526); Hermann Bonnuksen *Elementa partium orationis* (1603)¹⁰ ja Nathan Chytraeuksen *Grammatica Latina* (1621)¹¹ on niin ikään otettu mukaan tarkasteluun.¹²

Latinan alkeiskielloppien alkuperäisiä, varhaisia painoksia on säilynyt vain vähän. Ne kuuluivat oppilaiden käytössä, eikä niitä ilmeisesti pidetty niin suuressa arvossa, että niitä olisi järjestelmällisesti taltioitu kirjastoihin. Esimerkiksi varhaisin säilynyt Chytraeuksen kieliopin laitos on painettu postuumisti noin 40 vuotta ensipainoksen jälkeen, joten varmaa tietoa senkään alkuperäisestä sisällöstä ei ole. Voidaan arvella, että se muistutti edeltäjänsä, Bonnuksen latinalais-alasaksalaista teosta *Elementa partium orationis* (n. vuodelta 1528), koska ne perustuvat samoihin lähteisiin.¹³ Tästäkin oppikirjasta on säilynyt vain postuumia laitoksia, vuosilta 1575–1603.

4 Nominien kuvaus varhaisissa suomen kieliopissa

Nominien kuvaus noudatti samaa kaavaa antiikista aina uudelle ajalle asti. Kuvaus sisältää yleensä seuraavat elementit: määritelmän, sekä toisinaan termin etymologian,

10. Vuoden 1603 laitoksen teoksesta *Elementa partium orationis* on toimittanut Nicolaus Vorstius.

11. Vuoden 1621 laitoksen on toimittanut Johann Caselius. Chytraeus laati myös Pohjois-Saksassa useissa kouluissa käytetyn latinalais-alasaksalaisen alkeisoppikirjan *Donatus sive Progymnasmata grammaticae latinae pro classe tertia* (ks. anon. 1646 [Chytraeus]) sekä aihepiireittäin järjestetyn latina-alasaksa sanaston *Nomenclator latino-saxonicus* (1582).

12. Jos ei erikseen mainita, Melanchthon on tässä artikkelissa aina (tekijän tarkistama) vuoden 1527, Bonnus vuoden 1603 ja Chytraeus aina vuoden 1621 painos; Perottilta käytämme vuoden 1476, Heinrichmannilta 1506 ja Brassicanukselta vuoden 1508 painosta. Nämä kieliopit esitellään tarkemmin verkkokäsikirjassa (ks. Kärnä & Luhtala tekeillä).

13. Bonnuksen kieliopin tarkka syntyajankohta ei ole tiedossa. Tekijä tuli Tanskan kuninkaan hoviin Holsteinin herttua Juhanan opettajaksi vuonna 1528 ja laati tälle latinan oppikirjan. Sen painoon saattamisesta huolehti kuitenkin Hermann Bonnuksen poika Arnold. (Spiegel 1864: 1213.) Teosta painettiin ainakin vuosina 1575, 1576, 1579 ja 1603.

aksidenssien eli muotokategorioiden luettelon ja niiden tarkemman käsittelyn. Donatus määritteli nominit sekä muodon että merkityksen puolesta sanoiksi, joilla on sijaitavuus ja jotka tarkoittavat esinettä tai asiaa – erityisesti tai yleisesti. Tämän määritelmän ottivat sellaisenaan omiin oppikirjoihinsa muiden muassa Perotti, Heinrichmann ja Brassicanus.

Melanchthonin kieliopissa sitä on supistettu jättämällä viittaamatta sijaitavutukseen ja appellatiivi–propri-jakoon (*proprie communiterve* eli erityisesti tai yleisesti) ja toteamalla lyhyesti, että nominit ovat sanoja, jotka ilmaisevat asiaa, eivät toimintaa (*que rem significat, non actionem*). Tämä sama, puhtaasti merkitykseen perustuva määritelmä löytyy myös Bonnukselta, joka on lisännyt siihen käännöksen ja esimerkkisanat. Chytraeus puolestaan esittää (distributionaalisen) lisäyksen, jonka mukaan nominin eteen voidaan asettaa kansankielinen (!) artikkeli¹⁴. Siihen turvautuu Martiniuskin: ”Nomen est, quo res nominatur, & cui finnonicè praeponi potest, *yxi vel see*. ut: *yxi ihminen / een menniskia / homo*.” Samoin tekee *Rudimenta*; vain esimerkkisanat ovat toiset: ’usko’ ja ’totuus’ (Randén 2012: [52–53]). Vuosien 1634 ja 1661 ”Melanchthon”-kieliopit ovat kompilaatioita eri lähteistä: ne lisäävät alkuperäiseen määritelmään esimerkkisanat ja Petrus Ramukselta omaksutun vaihtoehdoisen määritelmän (1661: 12–14): ”Nomen, est pars orationis, quae rem significat, non agere aliquid aut pati: ut Homo, Mensa, animal. Vel est pars orationis, rem primò significans sine tempore.”¹⁵ Petraeus ja Vhael eivät määrittele nominia.

Osana sanaluokan määritelmää tai välittömästi sen jälkeen käsitellään nominien jakoa yleis- ja erisnimiin sekä adjektiivieihin ja substantiiveihin. Tässä kieliopit eroavat toisistaan. Osa pitää nominien jakautumista appellatiiveihin ja propreihin ensisijaisena, toiset puolestaan jakoa substantiiveihin ja adjektiivieihin. Ensin mainittu jaottelu painottaa enemmän merkitystä kuin syntaksia tai taivutuskategorioita – taipuvathan latinan propriit periaatteessa aivan samalla tavalla kuin appellatiivitkin, kun taas adjektiivieille leimallista on komparaatio ja mukautuminen pääsanana genukseen. Donatuksella ja Priscianuksella yleis- ja erisnimijako oli ollut ainoa sanaluokan kattava kahtiajako, ja tätä noudattavat Heinrichmann, Brassicanus ja Melanchthon. Adjektiivien yhä itsenäisempi asema heijastuu puolestaan Perottin, Bonnuksen, Chytraeuksen sekä Petraeuksen ja Martiniuksen kieliopissa. Myös vuoden 1661 [1634] ”Melanchthon” pitää adjektiivisubstantiivijakoa ensisijaisena. Vhael ja *Rudimenta* tulevat toimeen ilman appellatiivikäsitettä eivätkä niin muodoin esittele sanaluokan teoreettista jakoa.

Tämän jälkeen kieliopissa luetellaan nominin aksidenssit eli muotokategoriat. Donatuksella ja Heinrichmannilla niitä on kuusi: *qualitas, comparatio, genus, numerus, figura* ja *casus*. Brassicanus sen sijaan lisää Priscianukselta peräisin olevan kategorian *species* sekä deklinaation ja päätyy näin kahdeksaan muotokategoriaan. Melanchthon luettelee (kenties epähuomiossa) vain viisi aksidenssia mutta käsittelee seitsemän: komparaation, genuksen, numeruksen, figuran, kaasuksen, deklinaation sekä speciekseen. Hän on siis jättänyt (Donatukseen verrattuna) *qualitas*-aksidenssin pois ja lisän-

14. Opetustilanteissa kansankielen hyödyntäminen on varmasti vanhaa perua, ja painetuissa kieliopissa tämä nominien määrittystapa tunnetaan jo 1400-luvulta.

15. ”Nomini on sanaluokka, joka tarkoittaa asiaa, ei toimintaa tai sen kohteena olemista, kuten ihminen, pöytä, eläin; tai se on sanaluokka, joka tarkoittaa ensisijaisesti asiaa ilman ajan ilmaisu.”

nyt sen sijaan deklinaation ja specieksen. Samoin tekee Chytraeus. Sama luettelo on myös Petraeuksella ja Martiniuksella. Bonnus puolestaan jättää specieksen käsittelemättä nominien yhteydessä. Vhael (1733: [12–13]) on poistanut genuksen listastaan ja keksinyt sen sijaan soveltaa täysin uutta kategoriaa, *statusta*, omistusliitteiden kuvaamiseen. Näistä poikkeavat selvästi vuoden 1634 ja 1661 ”Melanchthonit”, jotka nojaavat Ramuksen malliin: siinä jaetaan aksidenssit yleisiin, kaikkia sanaluokkia koskeviin, ja erityisimpiin, vain jotain yksittäistä sanaluokkaa koskeviin.

Komparaatio, genus, numerus, kaasus ja deklinaatio ovat nykylukijallekin tuttuja käsitteitä. Niiden rinnalla esiintyvät *figura*, *species* ja *qualitas*. Termi *figura* kuvaa sitä, onko sana yhdistetty (*compositum*) vai yhdistämätön (*simplex*); *species* merkitsee jakoa kantasanoihin (*primitiva*) ja johdoksiin (*derivativa*). *Qualitas* puolestaan on termi, jota Donatus käyttää appellatiivi–propri-jaosta; valtaosa varhaisen uuden ajan kieliopeista pitää sitä osana nominin määritelmää eikä omana aksidenssinaan. Donatuksen laajempi *Ars maior* (Holtz 1981: 615–617) käsittelee *specieksen* osana *qualitas*-kategoriana. Tosin hänen *species*-luokkansa eivät liity lähtökohtaisesti johtamiseen, vaan useat niistä ovat puhtaasti semanttis-loogisia.

Donatus käsittelee aksidenssit seuraavassa järjestyksessä: *qualitas*, *comparatio*, *genus*, *numerus*, *figura*, *casus*; Priscianuksella (GL 2: 57) puolestaan järjestys on *species*, *genus*, *numerus*, *figura*, *casus*. Varhaisella uudella ajalla järjestys noudattelee monesti Priscianusta – kuitenkin siten, että komparaatio esiintyy luettelon kärjessä ja deklinaatio on erotettu kaasuksen alaisuudesta omaksi aksidenssiksi. Chytraeus (1621: 6–7) eroaa muista käyttäessään järjestystä *genus*, *numerus*, *casus*, *declinatio*, *comparatio*, *figura* ja *species*.¹⁶ Myös suomen varhaisissa kuvauksissa on omaksuttu sama järjestys. Uuden järjestyksen voisi otaksua ennakoivan taivutuksen ja johtamisen selvempää erottelua, vaikka sellaista perustetta ei eksplisiittisesti missään mainitakaan.

Seuraavaksi tarkastelemme, miten eri aksidensseja käsitellään yhtäältä latinan, toisaalta varhaisissa suomen kieliopeissa.

4.1 Genus

Latinan kieliopeissa erotettiin usein kolmesta seitsemään sukua: maskuliini, feminiini ja neutri sekä näiden yhdistelmiä eli erilaisia tapauksia, joissa sama sana saattaa esiintyä useammansukuisena. Suvun määrittämistä konkretisoitiin erisukuisin demonstratiivipronominein.¹⁷ Varhaisen uuden ajan latinan kieliopeissa on useampi-sivuiset luettelot suvun määräytymisestä merkityksen ja sananloppujen perusteella. Tässä suomen kieliopit luonnollisesti pääsivät vähemmällä.

Petraeus (1649: [11]) esittää, ettei sukujen välistä erottelua tunneta suomessa, ja Martinius (1689: [18]) määrittää suomelle yhden suvun (”Yxi Mies – – Yxi Waimo – –

16. Tämä aksidenttien järjestys löytyy joistakin 1600-luvun hakuteoksista, esim. Levinus Hulsuksen monikielisen sanakirjan kieliooppiosiosta, mutta vasta sen kuudennesta ja sitä seuraavista painoksista (1644). Suoraa yhteyttä Chytraeuksen ja Hulsuksen välillä on vaikea osoittaa; samanlaisuus voi perustua myös yhteiseen lähteeseen.

17. Latinan kielessä ei ole varsinaista kieliopillista artikkelia, toisin kuin kreikassa, jossa käytäntö oli kenties luontevampi.

Yxi Elein”). Myös *Rudimenta* (Lauerma & Randén toim. 2012: [52–53]) mainitsee, että suomalaiset eivät erota sukuja, vaan käyttävät sekä miehistä että naisista pronominia *hän*. Tämä huomautus nomini-kohdassa osoittaa, ettei kieliopillisen ja biologisen suvun käsitteiden ero ollut tekijälle aivan selvä. Sinänsä se, että genuksesta oli ylipäättään puhetta, ei ole lainkaan outoa, sillä olihan äidinkielenään ruotsia tai saksaa puhuville syytä mainita, ettei suomessa ole kieliopillista sukua. Vhael (1733: [12]) puolestaan huomauttaa heti aksidenssiluettelon jälkeen, ettei suomessa tunneta erottelua eri sukuihin.

4.2 Numerus ja numeruksen anomalia

Numeruksen määrittely on ymmärrettävästi kaikissa kieliopissa melko yhdenmukainen ja lyhyt: lukuja on kaksi, *singularis* ja *pluralis*. Täydellisyyden nimissä on joissain kieliopissa otettu kantaa erisnimien monikkomuotoihin, mikä oli kielifilosofisesti kiistanalainen kysymys jo antiikissa (Luhtala 2005: 109). Brassicanus (1508: [E4r]) kehottaa lukijoitaan: ”Sanokaa siis, että erisnimillä on sekä yksikkö että monikko. Oppineilla on antaa teille tästä lukuisia todisteita.” Koska varhaiset suomen kieliopit pyrkivät suppeisiin esityksiin, ne vain mainitsevat yksikön ja monikon ja antavat niistä pari esimerkkiä. Näin tekevät esimerkiksi Perotti, Heinrichmann ja Bonnus.

Donatus ei käsittele *singulare* ja *plurale tantum* -tapauksia *Ars minor* -kieliopissaan, mutta sekä *Ars maior* että Priscianuksen *Institutiones* luettelevat yleisimpiä *tantum*-sanoja numeruksen yhteydessä; luettelot on jäsennellyt genuksittain. Näin tekee vielä Brassicanuskin, kun taas Heinrichmann, Melanchthon ja Chytraeus pyrkivät esittämään kaikenlaiset anomalia (eli luvun, suvun, sijan ja taivutuksen suhteen epätäydelliset tai epäyhtenäiset paradigmat) omana kappaleenaan vasta itse aksidenssien jälkeen. Melanchthon ja Chytraeus mainitsevat eksplisiittisesti, että heidän kielioppinsa ovat deklinaatioihin asti käsitelleet kielen säännöllistä, analogista, rakennetta.

Tätä latinan kielioppien tarjoamaa analogia–anomalia-mallia vasten voi selittää sen, että Petraeus ja Martinius suovat sinänsä suppeissa esityksissään numeruksen anomaliolle oman kappaleen. Kaasuksen¹⁸ saati genuksen anomaliolla ei suomessa ymmärrettävästi ole samaa merkitystä kuin latinassa. Martiniuksella numerus eli luku seuraa deklinaatiota kuten Heinrichmannilla, Melanchthonilla ja Chytraeuksella. Tähän Petraeuskin lienee pyrkinyt, mutta numerusta käsittelevä kohta on vahingossa vaihtanut paikkaa komparaation kanssa.¹⁹ Vhael sen sijaan ei mainitse numeruksen anomaliaa.

Petraeus jakaa luettelonsa yksiköllisiin ja monikollisiin sanoihin. Hänen luettelonsa on vain sivun mittainen ja nojaa sanavalinnoiltaan selvästi latinan kielioppeihin. Toki suomen ja latinan *singulare tantum* -tapaukset ovat nykynäkökulmastakin varsin samankaltaisia, mitä tulee sellaisiin abstraktisanoihin kuten *hyveellisyys*, *kunnia* ja

18. Latinassa jo perusteiden hallitsemiseksi on tunnettava keskeisten epäsäännöllisten tai taivutuseltaan vaillinaisten nominiin paradigmoja (esim. *vis*, jolla ei ole yksikön genetiiviä, tai *locus*, joka on yksikössä erisukuinen kuin monikossa). Perinteisesti luettiin Donatusta ja Priscianusta seuraten taipumattomat (*aptota*), vain yhdessä sijassa (*monoptota*), vain kahdessa sijassa taipuvat (*diptota*) jne. omina ryhminään.

19. Vihonen (1978: 97) pitää Petraeuksen kappalejakoja tarkoituksellisena: näin komparaation rooli osana taivutusta vahvistuisi.

niin edelleen. Vihosen (1978: 99) mukaan Petraeuksen luettelo olisi paria poikkeusta lukuun ottamatta omaksuttu Tiderukselta (1731 [1640]). Suurin osa Petraeuksen luettelomista sanoista löytyy tosin myös Chytraeukselta (1621: 43–46).

Martiniuksen esitys (1689: [30–31]) on noin kaksi kertaa Petraeusta laajempi, eikä se ole pelkkä luettelo, vaan *tantum*-sanoja on jaoteltu käyttäen loogis-filosofisia käsitteitä *in genere* (sukuihin, luokkiin) sekä *in specie* (lajeihin). Luokkien jäsentely (proprit, iät, hyveet ja paheet, nesteet, numeraalit) ja niihin liittyvät otsakkeet ovat sananmuotojaan myöten lainaa Chytraeukselta. Tosin Martinius on keksinyt siirtää numeraalit *plurale tantum* -otsakkeen alta (jonne ne latinan kieliopissa kuuluvat) osaksi *singulare tantum* -tapauksia. Hän lisää kuitenkin hieman epätarkasti, että monikollistakin käyttöä esiintyy. Tällä hän viitanee lukujen monikolliseen taivutukseen *plurale tantum* -sanojen kanssa. *Rudimenta* (ks. Lauerma & Randén toim. [s. 52–53]) mainitsee *pluralia tantum* -käsitteen nominien määritelmän yhteydessä ja toteaa niiden olevan nomineita, vaikka sana *Yxi* ei voikaan esiintyä niiden edellä.

4.3 Kaasus

Taulukossa 1 esitetään kootusti, miten eri kieliopissa kuvataan kaasus- eli sija-taivutusta.

Taulukko 1.
Kaasuksen määritelmä.

Kielioppi	Määritelmä: sananlopun vaihtelu deklinaatioittain	Rectus–obliquus	Sijojen lukumäärä
Priscianus	+	–	6
Perotti (1476)	+	+	6
Heinrichmann (1506)	–	+	6
Brassicanus (1508)	+	+	7 ²⁰
Melanchthon (1527)	–	–	6
Bonnus (1603)	–	–	6
Chytraeus (1621)	–	+	6
”Melanchthon” (1661)	+	+	6
Petraeus (1649)	–	–	6
Martinius (1689)	–	–	6
Vhael (1733)	–	–	14
<i>Rudimenta</i>	–	–	6

Sijamuotojen käsittely alkaa kieliopissa yleensä kaasusten määrän toteamisesta ja niiden luettelosta. Donatuksen *Ars minor* luettelee latinan kuusi sijaa (nominatiivi, genetiivi, dativi, akkusatiivi, vokatiivi ja ablatiivi); samoin tekevät muutkin

20. Seitsemäs sija on ablativus absolutus.

vertailukielioppimme. Kaasuksen käsitteen tai yksittäisten kaasusten käytön määrittelyä ei Donatuksesta löydy. Priscianus (GL 2: 183) sen sijaan antaa kaasuksen merkitykseksi sanan lopun vaihtelun deklinaatioiden mukaisesti, ja häntä mukailee Perrotti (1476: a6v). Vain osa kieliopista kuvailee yksittäisten sijojen käyttöä; esimerkiksi Melanchthonin (1527: [c2v–c3r]) nominatiivin määritelmä on seuraavanlainen: ”Nominativus, Prima vox est qua nominamus rem.”²¹

Kuten Melanchthonilla, myös Brassicanuksella ja Heinrichmannilla yksittäisten sijojen kuvaus on lähinnä sijan nimityksen etymologinen parafrasi. Bonnuksella (1603: a4v) tämä selvennys on alasaksaksi. Varhaisissa suomalaiskiellopeissa ei ole kaasuksen määritelmää: niissä on vain ilmoitettu sijojen lukumäärä ja nimet. On kenties luotettu siihen, että kaasukset olivat tuttuja latinan tunneilta tai ymmärrettävissä jo nimiensäkin perusteella. Sitä paitsi sijojen käsittely ei rajoitu kiellopeissa tähän kohtaan, vaan vastauksia kysymykseen ”Milloin mitäkin sijaa käytetään” on etsittävä syntaksiosiosta, jossa Petraeus ja Martinius käyvät pitkälti latinan kielloppia toistaen kaasusten kongruenssin ja rektion läpi.

Sijamuodot ovat luonnollisesti seikka, johon huomio kiinnittyy, kun verrataan varhaisia oppikirjoja suomen nykykielloppiin. Latinan kuuden sijamuodon malli koettiin ylipäätään niin sitovaksi, että se oli mallina myös muiden kansankielten kiellopeissa: useissa varhaisissa englanninkin kiellopeissa esitetään sama kuuden sijan järjestelmä (esim. Lily 1534). Myös varhaiset saksan kiellopit lukivat vokatiivin saksan kaasussysteemiin, Albertus jopa ablatiivinkin (Albertus 1573: [f7r]; Ölinger 1573: 23). Näissä kielissä latinan malli johti siis useamman sijan esittämiseen kuin kielessä oli muotoja. Tilanne oli päinvastainen suomessa, jossa sijamuotoja on enemmän kuin latinassa. Petraeuksen ja Martiniuksen käyttämää sijajärjestelmää on jo kuvattu Vihosen (1978: 91) ja eritoten Wiikin (1989: 21–23) tutkimuksissa. Wiik pyrkii havainnollistamaan, miten varhaiset suomen kiellopit kuvasivat jo kaikki keskeisimmät sijamuodot muoto-opillisesti, mutta jaottelivat ne käänkövastineiksi latinan sijoille. Tätä on havainnollistettu taulukossa 2.

Taulukko 2.

Suomen sijat Petraeuksella ja Martiniuksella (vrt. Wiik 1989: 21–23).

Latinan mukainen suomen sijajärjestelmä (Petraeus 1649; Martinius 1689)	Muotojen vastaavuus nykyjärjestelmässä (ISK 2004)
nominativus	nominatiivi, partitiivi, essiivi, translatiivi
accusativus	genetiivi, partitiivi, illatiivi
genetivus	genetiivi
dativus	allatiivi
ablativus	inessiivi, elatiivi, adessiivi, ablatiivi
vocativus	nominatiivi, partitiivi

Petraeuksen esitys sijoista on erittäin suppea, vain vajaan sivun mittainen. Hän luettelee kaasukset ja huomauttaa tapauksista, joissa yhtä sijaa vastaa useampi päätte

21. ”Nominatiivi on ensimmäinen muoto, jota käytämme asioiden nimeämiseen.”

(*terminatio*) tai joissa useampi sija saa saman päätteen. Martinius on hieman täydentänyt Petraeusta ablatiivin käsittelyn osalta: toisin kuin Petraeus, hän esittää kaikki sijojen muoto-oppiin liittyvät huomiot deklinaatioiden yhteydessä, niin kuin latinan kieliopitkin yleensä tekevät. *De Casibus* -otsakkeen alla on pelkästään luettelo suomen kuudesta sijamuodosta.

Sijataivutus on toki yksi perustavanlaatuisimmista eroista suomen ja latinan nominien muoto-opissa, ja sikäli latinan mallissa pitäytyminen on varhaiskielioppien helposti tunnistettavissa oleva heikkous. Ei kuitenkaan voi väittää, että Petraeus ja Martinius poikkeaisivat latinan mallista minkään muunkaan aksidenssin kohdalla – genusta lukuun ottamatta. Itse asiassa sijajärjestelmä on niitä kieliopin harvoja kohtia, joissa Petraeus ja Martinius ovat yrittäneet luoda uusia kieliopillisia muotokategorioita: he määrittelevät jonkinlaisia kaasusten alaluokkia toisaalta Aristoteleen syiden, toisaalta latinan prepositioiden vastineiksi. Näin esimerkiksi nykyistä elatiivia vastaa ablatiivin alakäsite, materiaalinen syy (*causa materialis*, esim. *talo on puu/sta.*) tai inessiiviä latinan prepositio *in*. *Rudimentan* esitys käsittää esimerkkisanojen 'ihminen', 'mies' ja 'jumal' taivutuksen kuudessa sijassa.

Vhaelin sijajärjestelmä (1733: [14]) eroaa perustavalla tavalla edeltäjistään. Jos vokatiivin säilyttämistä, komitatiivin puuttumista ja nimitysten poikkeavuutta (esim. illatiivi on Vhaelilla penetratiivi) ei oteta lukuun, hänen neljätoista sijaansa vastaavat suurin piirtein nykykielioppien sijoja. Vhael (1733: [17–18]) mainitsee jopa osa- ja totaaliobjektin ja esittää pääpiirteittäin niiden jakautumisen nominatiivin, akkusatiivin ja genetiivin kesken. Kuten Häkkinen (2000b: 174, 182) toteaa, latinan kieliopin kategorioista ei kuitenkaan tässä vaiheessa haluttu luopua kokonaan; voisi myös ajatella niitä pidetyn kaikille yhteisenä esitietona, jota ilman lukijoiden olisi ollut vaikeampi ymmärtää selitettävän kielen rakennetta. Vokatiivi on osana suomen kuvausta vielä Strahlmannin (1816: 14, 18, 20) ja Judénin (1818: 21–22) kieliopissa.

4.4 Deklinaatio

Donatus ei määrittele deklinaatiota eikä erota sitä omaksi aksidenssiksi; Priscianuksella puolestaan esiintyvät samat viisi deklinaatiota kuin myöhemmilläkin grammatikoilla.²² Perotti selostaa deklinaatiot kaasuksen alaisuudessa; muissa tarkastelluissa kieliopissa ne ovat oma aksidenssinsa.²³ Sijojen muoto-oppi käsitellään luonnollisesitkin deklinaation yhteydessä, joka esimerkiksi Melanchthonin kieliopissa (1527: c3–f1) vie noin kolmanneksen (44 sivua) nominien käsittelystä. Deklinaatiota käsiteltiin humanistikieliopissa laveasti, sillä periaatteena oli luetella deklinaatioittain mahdolliset yksikön nominatiivin loppukirjaimet ja antaa näistä kaikista esimerkkejä. Toisaalta latinan deklinaatioiden määrittämiseksi on tiedettävä myös yksikön genetiivi, koska

22. Koska Donatuksen kieliopit tarjoavat kieliopillisen käsitteistön latinaa äidinkielenä puhuville, ne eivät juuri anna taivutussääntöjä. Priscianuksen *Insitutio de nomine et pronomine et verbo* edustaa puolestaan varhaista *regulae*-kielioppia, joka sisältää perustiedot deklinaatioista ja konjugaatioista.

23. Heinrichmann ei mainitse deklinaatiota alun aksidenssiluettelossaan, mutta se on huomattavan itsenäisessä asemassa genuksen (eikä kaasuksen) jälkeen ja vastaa muutenkin asettelultaan muita aksidensseja.

siitä saa taivutusvartalon muiden sijojen muodostamiseksi. Esimerkiksi ensimmäisen deklinaation sanat päättyvät nominatiivissa *-a*, *-as*, *-e*, *-es*, ja genetiivin päätte on *-ae*. Toisen deklinaation sanat päättyvät puolestaan *-us*, *-um*, *-er*, *-ir*, *-ur*, *-eus*, ja genetiivin päätte on *-i*. Taulukko 3 kuvaa latinan deklinaatioita, taulukko 4 sitä, miten Martinius ne kieliopissaan esittää.

Taulukko 3.
Latinan deklinaatiot.

Deklinaatio	Yks. genetiivin päätte	Yks. nominatiivin päätteet
I	<i>ae (musa, musae)</i>	<i>a, as, e, es</i>
II	<i>i (servus, servi)</i>	<i>us, um, er, ir, ur, eus</i>
III	<i>is (rex, regis)</i>	<i>a, e, o, c, l, n, r, s, t, x</i>
IV	<i>us (senatus, senatus)</i>	<i>us, u</i>
V	<i>ei (dies, diei)</i>	<i>es</i>

Taulukko 4.
Suomen deklinaatiot Martiniuksen mukaan (1689: 19–29).

Deklinaatio	Yks. genetiivin päätte	Yks. nominatiivin päätteet
I	<i>an (herra, herran)</i>	<i>a, as</i>
II	<i>än (leipä, leiwän)</i>	<i>ä, äs</i>
III	<i>in (portti, portin)</i>	<i>i</i>
IV	<i>en (äni, änen)</i>	<i>i, e, s, n, u</i>
V	<i>un (apu, awun)</i>	<i>u</i>
VI	<i>on (aaldo, aallon)</i>	<i>o</i>
VII	<i>ön (limpsiö, limpsiön)</i>	<i>ö</i>
VIII	<i>yn (kyty, kydyn)</i>	<i>y</i>

Petraeus ja Martinius tukeutuvat taulukon 3 kuvaamaan latinan malliin. Petraeus jakaa nominintaivutuksen kahdeksaan deklinaatioon (genetiivin perusteella *-an*, *-en*, *-in*, *-on*, *-un*, *-än*, *-ön* ja *-yn* -deklinaatioihin). Hän ei kuitenkaan luettele mahdollisia nominatiivin sananloppuja, minkä Martinius taas täydellisyyden nimissä tekee (ks. taulukkoa 4). Pyrkimystä suomen vartalonvaihtelujen huomioimiseen voi havaita erityisesti Martiniuksen neljännessä deklinaatioissa, joka kuvaa ainakin *i:n* ja *e:n* vaihtelun (esimerkkisanat *nimi* : *nimen*, *mies* : *miehen*, *sydän* : *sydämen*). Wiikin mukaan (1989: 40–42, 57–59) suomen 1600-luvun kuvaukset ovat ”terminativistisia”, eli ne eivät vielä luokittele päätteitä suffikseiksi, vaan puhuvat ainoastaan sanojen mahdollisista loppuista (*terminatio*). Tämä toteamus pätee kaikkiin antiikin, keskiajan ja varhaisen uuden ajan kielioppiin.

Voi hyvin kuvitella ensimmäisten suomen kieliopin laatijoiden innostuneen huomattavasti suomessa olevan esimerkiksi ruotsia tai saksaa enemmän kieliopillisia muo-

toja, jotka voi asettaa latinan sija- ja deklinaatioluokkien vastineiksi. Martinius vie-
läpä lisää ensimmäiseen eli *a*-deklinaatioon *as*-päätteiset sanat, jolloin hän voi esittää
vierasperäisten, lähinnä kreikkalaisten henkilönimien taipumista latinan tapaan en-
simmäisen deklinaation mukaan. Tätä on havainnollistettu taulukossa 5.

Taulukko 5.

Latinan ja suomen 1. deklinaatio (Petraeus 1649; Martinius 1689).

Sija	Latina		Suomi	
	yks.	mon.	yks.	mon.
Nominatiivi	<i>Lucas</i> ²⁴	<i>Lucae</i>	<i>Lucas</i> ²⁵	<i>Lucat/Lucaita</i>
Genetiivi	<i>Luc.ae</i>	<i>Luca- rum</i>	<i>Luc.an</i>	<i>Lucasten</i>
Datiivi	<i>Lucae</i>	<i>Lucis</i>	<i>Lucalle</i>	<i>Lucaillen</i>
Akkusatiivi	<i>Lucan</i>	<i>Lucas</i>	<i>Lucan&Lucasta</i>	<i>Lucat&Lucaita</i>
Vokatiivi	<i>Luca</i>	<i>Lucae</i>	<i>Luca</i> [!] ²⁶	<i>Lucat</i>
Ablatiivi	<i>Lucā</i>	<i>Lucis</i>	<i>Lucalda/ Lucasta/ Lucasa/ Lucalla</i>	<i>Lucailda/ Lucaista/jne.</i>

Deklinaatiojärjestelmä ei itsessään riitä suomen nominien vartalonvaihtelujen kat-
tavaksi kuvaamiseksi. Yleisiä äännevaihteluita tai paremminkin ”kirjainten ja tavujen
vaihtelevaa käyttöä” (*litterarum et syllabarum variae usurpationes*) on kuvattu sekä Pet-
raeuksen että Martiniuksen kielioopin alussa taulukkomuodossa, varsinaisen kielioopin
ulkopuolella. Taulukon ja deklinaatioiden paradigmat yhdistämällä saattoi taivuttaa
jo melko suurta osaa suomen nomineista. Järjestelmällistä astevaihtelun tai vokaali-
soinnun kuvausta taulukosta ei kuitenkaan löydy (Wiik 1989: 24–40; vrt. myös Bentlin
2013: 114–116).

Rudimenta (ks. Lauerma & Randén toim. 2012: [79–80]) ei käsittele deklinaatioita.
Siinä todetaan kuitenkin, että vaikka nominatiivien päätteet vaihtelevatkin, muissa
sijapäätteissä on ”jossain määrin säännönmukaisuutta” (*esse quandam analogiam*),
jonka perusteella kaikki loput muodot taipuvat. Myöskään *Rudimentasta* on turha et-
siä järjestelmällistä erottelua vartaloon ja päätteisiin.

Vhaelin deklinaatiot (ks. taulukkoa 6) poikkeavat edeltäjistään sikäli, että teema-
vokaalien sijaan nomininit on jaettu vokaaliin päättyviin, *-nen*-loppuisiin samatavuisiin
ja *n-*, *t-* ja *s-*loppuisiin eritavuisiin sanoihin. Tavumäärän käyttäminen apuna on tuttua

24. Esimerkkisana *Lucas* on tässä otettu vastineeksi Martiniukselle latinan 1. deklinaation demonst-
roimiseksi.

25. Martiniuksen (1689: [20]) esimerkkisana ensimmäisestä deklinaatiosta, jonka hän taivuttaa mo-
nikossa huolimatta siitä, että se on erisnimi.

26. Martinius antaa ainoastaan esimerkkisanan *Lucas* taivuttaessaan erillisen, nominatiivista poik-
keavan vokatiivi- eli puhuttelumuodon latinan mallin mukaan. Muuten suomen vokatiivi on aina saman-
muotoinen nominatiivin kanssa.

myös latinan kolmannesta deklinaatiosta. Kuten Wiik (1989: 102–104) toteaa, Vhaelin mallia voidaan pitää askelena kohti itsenäistä, ”fennististä” tarkastelutapaa, jossa yhtä sijaa vastaa yksi sijapäite ja deklinaatiosäännöt on määritelty nominatiivista käsin.

Taulukko 6.
Suomen deklinaatiot Vhaelin mukaan (1733: 14–18).

Deklinaatio	Sananloppu	Muita ehtoja
I	vokaali (<i>kala</i>)	
II	<i>nen</i> (<i>ihminen</i>)	tavumäärä on vakio nom. > gen.
III	<i>n, s, t</i> (<i>siemen</i>)	tavumäärä vaihtuu nom. > gen.

Deklinaatioita seuraa vielä joukko nykytermein vartalonvaihteluun liittyviä fonologisia sääntöjä, joista osan Petraeus ja Martinius esittävät irtolehdeksi ennen varsinaista *etymologia*-osaa. Lisäksi annetaan ohjeita sijojen omistusliitteellisestä muodostamisesta. Taivutusvartalon kannalta keskeinen ”kirjainten vaihtelu” on esitetty ortografian alaisuudessa. (Vhael 1733: [9–11].) Jakamalla vokaalit luokkiin *maiores* (*a, o, u*), *minores* (*ä, ö, y*) ja *mediae* (*e, i*) Vhael ennakoii vokaalisoinnun eksplisiittistä määrittelyä. Muuten äännevaihtelujen esitys ei perustavalla tavalla eroa Petraeukselta ja Martiniuksesta, eikä esimerkiksi astevaihtelua ilmiönä eroteta muista vartalonvaihteluista (vrt. Bentlin 2013: 116).

4.5 Komparaatio

Vertailuasteiden käsittelyssä varhaisen uuden ajan kieliopeissa on keskeisiä eroja, jotka juontuvat myöhäisantiikista asti (ks. taulukkoa 7). Teoksessaan *Institutiones* Priscianus (GL 2: 59–60, 83–84) ei mainitse komparaatiota omana aksidenssinaan vaan ainoastaan *specieksen* alaisuudessa. Toisaalta hän liittää vertailuasteet adjektiivihin eli ”adjektiivisiin nomineihin” (*nomineibus adiectiuis*). Brassicanus ja Heinrichmann yhdistävät vertailuasteet adjektiivihin kuten Priscianus, mutta erottavat ne omaksi aksidenssiksi kuten Donatus.

Donatuksella ei esiinny adjektiivi-käsitettä, joten komparaatio rajoittuu hänellä ”laadullisiin ja määrällisiin appellatiiveihin”. Tämä määritelmä löytyy vielä Perottilta ja Melanchthonilta, vaikka he muuten puhuvatkin adjektiiveista. Melanchthonin kieliopin eri laitokset käsittelevät myös komparaatiota eri tavoin. Alkuperäisessä, vuoden 1526 kieliopissa se esiteltiin nominien ensimmäisenä aksidenssina, sillä käsite ’nomin’ kattaa sekä substantiivit että adjektiivit. Vuoden 1661 [1634] ”Melanchthon” sekä Chytraeus (1621: 51–56) käsittelevät komparaation jo yhtenä adjektiivien erityispiirteenä.

Petraeus ei komparaationkaan kohdalla anna määrittelyä, vaan ainoastaan esimerkkejä muutaman adjektiivin vertailumuodoista, kuten epäsäännöllisesti komparoituvista sanoista *hyvä* ja *pitkä*. Sen sijaan Martiniuksen (1689: 32–33) mukaan ver-

tailu koskee niitä adjektiivieja, jotka *usus* eli kielen käyttö sellaisiksi todistaa. Vhaelilla vertailu koskee yksiselitteisesti adjektiivieja. Myös Martinius mainitsee poikkeavat komparaatiomuodot *hyvā, parempi, paras* ja *pitkā, pidempi, pisin*. Vhael on lisännyt näihin vielä adjektiivit *paljo* ja *moni* (komparoimaton).

Taulukko 7.

Komparaation määritelmä ja komparoitava sanaluokka. NOM = Komparaatio koskee nomineja, joiden ”merkitystä voi suurentaa tai pienentää”. APP = Komparaatio koskee appellatiiveja, jotka ilmaisevat määrää tai laatua. ADJ- = Komparaatio koskee niitä adjektiivieja, joiden vertailumuodot ovat vakiintuneita. ADJ+ = Komparaatio koskee adjektiivieja.

Grammaatikko	Määritelmä: mitä sanoja komparaatio koskee	Sanaluokka
Donatus (Holtz 1981: 586)	<i>appellativa dumtaxat qualitatem aut quantitatem significantia</i>	APP
Perotti (1477: a3v)	<i>appellativa dumtaxat qualitatem aut quantitatem significantia</i>	APP
Heinrichmann (1506: b3)	<i>nomen adiectivum significans accidens quod incrementum uel diminutionem suscipere potest</i>	ADJ-
Brassicanus (1508: b3)	<i>Adiectiva [nomina] solum quae augendi vel diminuenti significationem habent. Nec illa quidem omnia, sed ea solum quae apud idoneos scriptores compilata leguntur.</i>	ADJ-
Melanchthon (1527: a4v)	<i>Comparantur nomina, quorum significatio augeri minuive potest.</i>	NOM
Bonnius (1603: a3v)	<i>Positivus, Prima vox Adiectivi est.</i>	ADJ+
Chytraeus (1621: 53)	<i>Comparantur Adjectiva, quorum significatio augeri vel minui potest, & quae usus eruditorum probat.</i>	ADJ-
”Melanchthon” (1661 [1634]: 19–20)	<i>Comparatio est variatio Adjectivi cujuscunque Generis per gradus. Quae Adjectiva comparantur? Quorum significatio augeri vel minui potest; si modo illorum Comparisonem usus approbavit.</i>	ADJ-
Martinius (1689: [32])	<i>Comparatio Nominum Adjectivorum fit, quae usus probat.</i>	ADJ-
<i>Rudimenta</i> (Lauerma & Randén toim. 2012: [80–81])	<i>Gradus comparisonis Nominum Adjectivorum, sunt quatuor: Positivus, Comparativus, Superlativus et plus q[ui]am Superlativus.</i>	ADJ+
Vhael (1733: [37])	<i>Comparantur adjectiva per tres gradus.</i>	ADJ+

Taulukko 8 (ks. seur. s.) havainnollistaa, miten suomen varhaisissa kieliopeissa on kuvattu komparaatiomuotojen muodostamista. Muodostuksen selvittäminen on edellyttänyt Martiniukselta ja Vhaelilta muutakin kuin latinan mallin kopiointia, vaikka heidän kuvauksensa perustuu kirjainten vaihteluun genetiivi- tai nominatiivimuodosta käsin kuten deklinaatioissa (ks. taulukkoa 8). *Rudimentassa* on esitetty myös neljäs vertailuaste, *plus quam superlativus*, jolle ei Lauerman mukaan (2012: 94) löydy esikuvaa. Se esiintyy tosin myöhemmin, vuonna 1720 ilmestyneessä Agostino Maria de Monten teoksessa *Latium restitutum, seu Latina lingua in veterem restituta splendorem*

(1720: 1752). Koska on epätodennäköistä, että suomen varhaiskieliopit olisivat olleet tämän italialaisen kielioppiteoksen esikuvana, voidaan perustellusti olettaa molempien nojanneen johonkin varhaisempaan yhteiseen esikuvaan.

Taulukko 8.
Vertailuasteiden muodostaminen.

	Lähtömuoto	Komparatiivi	Superlatiivi
Latinan kieliopit	positiivin vartalo + <i>i</i> <i>laet.i</i>	<i>or</i> <i>laeti.or</i>	<i>ssimus</i> <i>laeti.ssimus</i>
Martinius (1689: 32–33)	positiivin genetiivi <i>ahtan</i>	(<i>n</i> → <i>m</i>) <i>bi</i> <i>ahtam.bi</i>	/ <i>i</i> / viimeisen ja viimeistä edellisen kirjaimen välissä <i>ahta.i.n</i>
Vhael (1733: 37–38)	ei yhteistä lähtömuotoa	1) vokaaliloppuiset: positiivin nominatiivista (<i>a/ä</i> → <i>e</i>) <i>mpi</i> <i>matala</i> → <i>matalempi</i> 2) kons.-loppuiset: positiivin genetiivistä (<i>n</i> → <i>m</i> / <i>i</i> → <i>e</i>) <i>mpi</i> <i>caunis</i> → <i>caunehempi</i> <i>iloinen</i> → <i>iloisempi</i>	positiivin genetiivin viimeinen vokaali muuttuu <i>i</i> :ksi <i>matalan</i> → <i>matal.i.n</i>

Silmiinpistävää Petraeuksen kieliopissa on, että kappale III *De Accidentibus Nominis* ("nominien aksidensseista") päättyy ennen komparaatiota. Komparaatio muodostaa Petraeuksella oman kappaleensa, samoin kuin figura, species sekä paradigma- ja anomaliataulukot. Yleensä komparaatio luettiin nominin aksidensseihin. Vihonen pohtii (1978: 85–86), olisiko Petraeus kenties halunnut tietoisesti ilmaista genuksen, numeruksen, kaasuksen ja deklinaation poikkeavan muista aksidensseista, muttei keksi jaolle hyvää syytä. Käsittelemistämme 1500-luvun kieliopista puuttuu vielä numeroitu kappalejako, ja ne jakautuvat ainoastaan otsakkeiden perusteella osiin, sanaluokkiin sekä näiden alaisiin aksidensseihin; Chytraeuksen ja vuoden 1661 rämistisen "Melanchthonin" kappalejako pyrkii hahmottamaan käsiteltävät asiat sopivan mittaisiin jaksoihin jakamatta asioita eri hierarkiatasoille. Todennäköisesti myös Petraeus on pyrkinyt suppeassa esityksessään suunnilleen samanmittaisiin kappaleisiin.

4.6 Figura

Donatuksen mukaan nominit ovat hahmoltaan yksinkertaisia (*simplicia*) tai yhdistettyjä (*composita*). Hän esittää, että on olemassa neljänlaisia yhdyssanoja riippuen siitä, ovatko yhdyssosat ehjiä (*integer*) eli itsenäisiä vai rikkonaisia (*corruptus*) eli epä-

itsenäisiä. Donatuksen esitys nojaa yksinomaan esimerkkisanoihin. Samoin on laita suurimmassa osassa tarkasteltuja kielioppeja. Priscianuksella on myös yhdyssana-johdoksille oma kategoriansa (*decompositus*; GL 2: 177). Osa humanistikieliopeista toteaa pelkästään, että on yhdistämättömiä ja yhdyssanoja; osa mainitsee Priscianuksen *decomposituksen*, osa ehjät ja rikkonaiset yhdysosat. Heinrichmannin ja Bonnuksen esitykset ovat suppeimmat. Niissä todetaan vain yhdistämättömien ja yhdistettyjen nominien olemassaolo. Käsite *decompositus* esiintyy vertailluissa kieliopeissa viimeisen kerran Melanchthonilla (1527). Vuoden 1661 [1634] ”Melanchthonissa”, Chytraeuksella ja Martiniuksella on edeltäjiinsä nähden uutena luettelo niistä sanaluokista, joita yhdistämällä nomineja voi muodostaa. Chytraeus on lisäksi käynyt läpi yhdyssanojen osien taipumista: joitakin vakiintuneita nominaalilausekkeita saatettiin tuon ajan latinassa kirjoittaa yhteen, esimerkiksi *respublica* tai *parsorationis*, jolloin kuitenkin myös ensimmäinen osa taipui.

Suomen kieliopeissa on *simplex*- ja *compositum*-kategoriat muutamane esimerkkisanoineen. Petraeus ja Martinius huomauttavat tässä myös *-tO(i)n*-loppuisista sanoista eli karitatiivijohdoksista. Ne on esitetty käänkösvastineina *in*-privatiivisanoille, joita on paljon latinan kielioppien *figura*-luvun esimerkkisanoina. Tämä johtuu siitä, että niissä *in*-privatiiviprefiksi, samoin kuin prepositioprefiksit, on luettu prepositioihin; nykylukija pitäisi niitä ennemmin johtimina kuin yhdysosina. Vhael (1733: [44]) onkin esittänyt karitatiivadjektiivit *privativa*- eli *negativa*-nimisinä *specieksen*, ”johtamisen” alaisuudessa. Näiden sanojen käsittelyä seuraavat esimerkkiparadigmat yhdyssanoista *rucouskirja*, *käsikiria*, *kiittämätöin*, *kelwotoin*, jotka havainnollistavat taivutuksen rajoittumista sanan loppuun. Vhaelin (1733: [39]) huomautus, ettei suomessa ole kovinkaan paljon (*non ita multum*) yhdyssanoja, kun taas johtamista käytetään runsaammin, saattaa vaikuttaa nykylukijasta yllättävältä.

4.7 Species

Species-kategorian juuret ovat kahtalaiset. Sana merkitsee yleisesti lajia tai alalajia, ja Donatuksen laajemmassa *Ars maiorissa* se esiintyy muun muassa *qualitaksen* alakategoriana, kun taas Priscianuksella *species* on oma aksidenssinsa, jonka alaisuudessa on esimerkiksi komparaatio (GL 2: 57). Donatuksella ja Priscianuksella sekä vielä Perrottilla *species* liittyy myös sanojen jaotteluun puhtaasti semanttisin perustein, kun taas 1500- ja 1600-luvun kieliopeissa sen tehtävänä on esitellä yleisimmät johdostyyppit (Luhtala 2005: 42). Numeraalit käsitellään vielä 1600-luvullakin useimmiten osana nominien *speciestä*, kuten taulukosta 9 käy ilmi.

Petraeuksen ja Martiniuksen johdostyyppit heijastelevat suoraan latinan kielioppia: molemmat esittelevät suomen johdostyyppinä possessiivit (*llinen*-päätteiset sanat), kansojen nimitykset, diminutiivit, denominatiivit, verbaalit ja numeraalit, jotka on vielä jaoteltu kardinaali-, ordinaali-, distributiivi- ja multiplikatiivilukuihin. Vhaelin esitys on huomattavasti edeltäjiään monipuolisempi ja itsenäisempi. Siinä suomen eri johtimet on otettu jaottelukriteeriksi latinasta perittyjen semanttisten kategorioiden rinnalle. *Rudimentassa* ei käsitellä figuraa tai *speciestä* (sanahahmoa tai sanamuodostusta).

Taulukko 9.
Species.

Kielioppi	Käsitellyt lajit
Donatus <i>Ars maior</i> (Holtz 1981: 614–615), Perotti (1477: a2v–a3v) ²⁷	incorporalia, corporalia, primae positionis, derivativa, diminutiva jne. (yht. yli 20 lajia)
Brassicanus (1508: b1–b2) Melanchthon (1527: f2r) "Melanchthon" (1661 [1634]: 11, 100–111) ²⁸ , Chytraeus (1621: 58–60), Petraeus (1649: 20–21), Martinius (1689: 36–38)	patronyymit ja kansojen nimet, possessiivit, diminutiivit, denominatiivit numeraalit, verbaalit
Vhael (1733: 39–49)	A. derivativa nominalia <i>linen</i> -adjektiivit, diminutiivit, adjektiivit yleisesti, kansojen nimet, privatiivit jne. B. derivativa verbalia <i>-nen, -ma, -jaljä, -os</i> jne. C. adverbialia D. numeralia

Vihosen (1978: 104) maininta siitä, että saksan vanhimman kieliopin tekijä Albert Ölinger olisi erottanut numeraalit ”jo niin varhain kuin 1578” ja että 1600-luvun grammatikoilla olisi ollut harkittavanaan uudistus pitää lukusanoja omana sanaluokkana, perustuvat nekin lähdeongelmaan: Vihosella ei ollut käytössään Perottin kielioppia vuodelta 1473, Heinrichmannin kielioppia vuodelta 1506 tai Melanchthonin alkuperäistä kielioppia, joissa numeraalit mainitaan omana ryhmänä.²⁹

4.8 Status

Status (asema, omisteisuus) on ainoa muotokategoria näissä varhaisissa suomen kieliopeissa, jota ei ole omaksuttu latinasta. Sen esikuva lienee ollut heprean kielioppi. Petraeus ei vielä käsittele omistusliitteitä, mutta kieliopin lopussa, luvussa *Resolutio*, joka on Raamatun tekstikappaleiden kieliopillinen kommentaari, hän analysoi *teidän pääl-*len prepositioksi, jossa on tuotu ilmi toinen persoona (1649: 84). Martinus käsittelee omistusliitteitä parissa lauseessa *observationes*-kohdassa, joka sisältää nomineihin liittyviä irrallisia huomioita varsinaisten aksidenssien lisäksi. Hän toteaa substantiivin taipuvan adjektiivisen omistuspronominin jäljessä (esimerkkinä *minun kirjani*). Ainoastaan Vhaelilla *status* on oma aksidenssinsa (1733: [4–5], [13]). Vhaelin jälkeen tämä muotokategoria esiintyi Henrik Gananderin lapin kieliopissa *Grammatica lapponica* (1743).

27. Perotti ja Donatus esittävät *specieksen* kvalitaksen alaisuudessa.

28. Johdostyyppi on esitetty omana kappaleenaan *De derivatis*. Jako kantasanoihin ja johdoksiin on esitetty kaikkia sanaluokkia koskevana.

29. Käsite *numeraali* esiintyy omana luokkanaan jo esimerkiksi 1400-luvun *lanuassa* ja sitäkin ennen Priscianuksella (GL 3: 88), mutta vain adverbien yhteydessä.

5 Päätelmiä

Olemme tässä kirjoituksessa tarkastelleet suomen varhaiskielioppien nimityskategorian kuvausta ja vertailleet sitä eurooppalaisiin latinan kielioppien kuvauksiin. Olemme todenneet, että se noudattelee latinan kielioppien eurooppalaista perinnettä. On helppo yhtyä Vihosen (1978: 77–104) näkemykseen Chytraeuksesta ja Tideruksesta suomen varhaiskielioppien keskeisinä esikuvina, mutta – kuten Vihonenkin toteaa – on huomattava, että muitakin vaikutteita on ollut. Lisäksi on otettava huomioon, että Chytraeuksen nimissä kulkeneen kieliopin varhaisia painoksia ei ole säilynyt, vaan sekä hänen että Bonnuksen kielioppien nykypäiviin säilyneet laitokset ovat muiden toimittamia.

Keskeisin täsmennystä vaativa seikka, joka tässä tarkastelussa tuli esiin, on se, että 1600-luvulla painetuista, Melanchthonin nimissä kulkevista kieliopista ei tule tehdä humanistikielioppeja koskevia johtopäätöksiä. Ne edustavat eri aikakautta ja ovat saaneet vaikutteensa ja useat erottavat piirteensä Petrus Ramuksen koulukunnan kielenkuvauksista. Esimerkkinä voidaan mainita nominien jaottelu sekä niiden aksidenssien esittely. Mitä useampaan varhaisen uuden ajan kielioppiin perehtyy, sen selvemmin huomaa, että käsitteet *humanistikielioppi* tai *reformaatiokielioppi* eivät ole yksiselitteisiä. Kielioppien keskinäiset vaikutussuhteet ja painotukset ovat moninaiset. Niiden kehitys ei aina ole suoraviivaista, vaan samanaikaisesti on ilmestynyt niin perinteisiä kuin ”moderneja” oppikirjoja. Käsitteet, määritelmät ja jaotellut ilmaantuvat joskus uusina ja katoavat sitten vuosikymmeniksi tai -sadoiksi palatakseen taas kielenkuvauksiin. Uudistukset eivät liioin ole aina vieneet kohti parempaa kielenkuvausta, vaan joskus tuloksena on ollut kooste, jossa on rinnakkain aineksia eri lähteistä.

Vihosen tutkimuksen ongelmakohta selittyy rajoituksista, jotka eivät olleet hänen vallassaan: hänen käyttämänsä ”humanistikieliopit” ovat kaikki 1600-luvulta. Tämä on sikäli puolustettavissa, että nämä teokset ovat luultavasti olleet juuri niitä, joita Suomen varhaiset grammatikot ovat pitäneet käsissään. Silloin kun selostetaan humanistikielioppien rakennetta, määritelmiä tai kannanottoja, ei näitä 1600-luvun teoksia voida kuitenkaan pitää asianmukaisina lähteinä. Ne saattavat pahimmassa tapauksessa jopa johtaa väärään käsitykseen vaikkapa sanaluokkakäsitysten tai syntaksin historiasta.

Vaikka kieliopit näyttävät säilyttäneen runsaasti ominaisuuksia aina antiikista nykypäivään, on grammatikografiassa aika ajoin tapahtunut paradigmavaihdoksia, joista osa on jättänyt pysyvät jäljet ja osa taas on osoittautunut ohimeneviksi ilmiöiksi. 1500- ja 1600-lukujen vaihteessa filosofian rationalistinen suuntaus vaikutti myös näkemyksiin kielestä, kieliopin tavoitteista ja sen esittämisperiaatteista. Vaikuttaa siltä, että tämä uudenlainen filosofinen orientaatio ei ole koskettanut suomen varhaisia kielioppeja, sillä niissä ei ole havaittavissa universaalikieliopin tunnusmerkkejä.

Suomalaisten kirjastojen kokoelmissa on vain harvoja eurooppalaisia kielioppi-teoksia, jotka olisi kirjoitettu ennen 1500-luvun puoltaväliä, mutta varhaisia kielioppeja, aina keskiajalta lähtien, on nykyisin saatavana verkossa digitalisoituna. Esimerkiksi Saksan, Englannin ja Ranskan kirjastot ovat päättäneet luovuttaa kirja-

aarteensa digitalisoituina koko maailman käyttöön. Myös antiikin kieliopeja on editoitu verkkojulkaisuiksi, joissa on käyttökelpoiset hakutoiminnot (CGL). Digitalisointi on tuonut ulottuville aivan uudet mahdollisuudet tutkia varhaisia lähteitä. Tämä ei voi olla heijastumatta siihen, miten arvioimme omaa tieteenhistoriaamme.

Uudet mahdollisuudet käyttää lähteitä avaavat kiintoisia näkymiä lisätutkimukselle. Olisikin antoisaa tarkastella lähemmin vähemmän tutkittuja suomen varhaiskieliopeja, kuten Bartholdus Vhaelin teosta, tai kartoittaa hänen käyttämiään lähteitä. Myös verbiopin vaiheiden tai syntaktisten käsitteiden kulkeutumisen selvittelyssä riittää työsarkaa. Laajempi aineisto, joka kattaisi enemmän myös varsinaisia humanistikieliopeja, voisi valaista grammatikografian vaiheita tarkemmin.

Lähteet

Aineistolähteet

- ALBERTUS, LAURENTIUS 1573: *Teutsch Grammatick oder SprachKunst*. Augustae Vindelico-
rum: Manger.
- Anon. n. 1478: *Ianua*. [Venedig]. Urn:nbn:de:bvb:12-bsb00035885-4.
- Anon. [Wert, Wilhelm] n. 1485: *Compendium octo partium orationis*. [Basel]. Urn:nbn:de:bv-
b:12-bsb00034206-2.
- Anon. [Wert, Wilhelm] 1491: *Exercitium puerorum grammaticale per dietas distributum*. Ha-
genau: Gran. Urn:nbn:de:bvb:12-bsb00034340-6.
- Anon. [Chytraeus, Nathan] 1646: *Donatus Sive Progymnasmata Grammaticae Latinae Pro
Classe Tertia Scholae Rostochianae*. [Rostock]: Wilde. [http://purl.uni-rostock.de/rosdok/
ppn728232669](http://purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn728232669) (27.9.2017).
- ARNAULD, ANTOINE – LANCELOT, CLAUDE 1660: *Grammaire Générale et raisonnée*. Paris:
Pierre le Petit.
- ARNOLDI, BARTHOLOMEUS 1508: *Figure Donati*. Liptzk: Wolfgangus Monacensis.
- BONIFATIUS ks. Gebauer & Löfstedt (toim.).
- BONNUS, HERMANN 1603: *Elementa partium orationis*. Lubecae: Albertus. [http://diglib.hab.de/
drucke/p-842-8f-helmst-1s/start.htm](http://diglib.hab.de/drucke/p-842-8f-helmst-1s/start.htm) (27.9.2017).
- BRASSICANUS, JOHANNES 1508: *Institutiones Grammaticae Joannis Brassicani*. Argentinae:
Johann Prüss.
- CHARISIUS ks. Barwick 1925.
- CHYTRAEUS, NATHAN 1582: *Nomenclator Latino-saxonicus*. Rostock: Myliander.
- 1621: *Grammatica Latina. Conscripta Olim a Nathane Chytraeo*. Lubecae: Iauchius. [http://
purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn770615872](http://purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn770615872) (27.9.2017).
- 1667: *Grammatica Latina. In Usum Scholae Lubecensis, Rostochi[i]: Richelius*. [http://diglib.
hab.de/drucke/xb-7646-1s/start.htm](http://diglib.hab.de/drucke/xb-7646-1s/start.htm) (29.9.2017).
- DESPAUTERIUS, JOHANNES 1515: *Syntaxis Joa[n]nis Despauterij*. Argentorati: Schurer. Urn:nb-
n:de:bvb:12-bsb00005605-7.
- 1518: *Rudimenta Ioannis Despauterii de octo partibus orationis*. Lipsiae, Schumann. [http://
www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10163959-1](http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10163959-1).
- 1522: *Grammaticae institvtionis pars prima*. St.Coloniam: Cervicornus. [http://nbn-resol-
ving.de/urn:nbn:de:gbv:3:1-473113](http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:1-473113) de:gbv:3:1-473113.

- DONATUS ks. Holtz, Louis (toim.).
- GANANDER, HENRIK 1743: *Grammatica lapponica*. Holmiae: Laurentius Salvii.
- GUARINO GUARINI 1471: *Regulae grammaticales*. [Venetiis]. Urn:nbn:de:bv-b:12-bsb00035809-8.
- HEINRICHMANN, JAKOB 1506: *Grammaticae institutiones*. Phorca: Thomas Anshelm.
- HUNDT, MAGNUS 1487: *Expositio Donati*. Köln: Heinrich Quentell.
- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 950. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://scripta.kotus.fi/visk>. URN:ISBN:978-952-5446-35-7.
- JUDÉN, JACOB 1818: *Försök till Utredande af Finska språkets Grammatik*. Wiborg: Anders Cederwaller.
- LILY, WILLIAM 1552: *A shorte introduction to grammar*. Londini: Reginald Wolf.
- LINACRE, THOMAS 1527 [1524]: *De emendata structura Latini sermonis*. Parisiis: Robert Stephanus.
- MARTINIUS, MATTHIAS 1968 [1689]: *Hodegus Finnicus, Eller Finsk Wägwijsare*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MELANCHTHON, PHILIPP 1526: *Elementa Latinae Grammatices*. Noremburgae: Petreius.
- 1527: *Syntaxis*. Noremburgae: Petreius. Urn:nbn:de:bvb:12-bsb11280832-o.
- 1661 [1634]: *Grammatica Latina*. Wittembergae: Seelfisch. Urn:nbn:de:gbv:3:1-42873.
- MONTE, AGOSTINO MARIA DE 1720: *Latium restitutum, seu Latina lingua in veterem restituta splendorum*. Osa 4. Roma: Antonius de Rubeis.
- PEROTTI, NICCOLÒ [1476]: *Rudimenta grammatices*, [Venedig]. Urn:nbn:de:bv-b:12-bsb00057901-2.
- PETRAEUS, ESKIL 1968 [1649]: *Linguae Finnicae brevis institutio*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PRISCIANUS CAESARIENSIS: *Institutio de nomine et pronomine et verbo*. GL 3 s. 443–456, Leipzig: Teubner.
- PRISCIANUS CAESARIENSIS: *Prisciani grammatici Caesariensis institutionum grammaticarum libri XVIII [Institutiones grammaticae]*. GL 2–3 s. 1–137. Leipzig: Teubner.
- PRISCIANUS CAESARIENSIS: *Partitiones duodecim*. GL 3 s. 459–515. Leipzig: Teubner.
- RAMUS, PETRUS 1559: *Grammaticae libri quatuor*. Paris: Andreas Wechelus.
- SANCTIUS, FRANCISUS 1661 [1587]: *Minerva, seu de causis linguae latinae*. Amstelodami: Pluymer.
- SCALIGER, JULIUS CAESAR 1540: *De causis linguae Latinae libri tredecim*. Lugduni: Gryphius.
- SMARAGDUS ks. Löfstedt, Holtz & Kibre (toim.) 1986.
- STRAHLMANN, JOHANN 1816: *Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen*. St. Petersburg: M.C. Ibersen. Urn:nbn:de:bvb:12-bsb10589121-6.
- TATVINUS ks. Marco de (toim.) 1968.
- TIDERUS, ARVID 1731 [1640]: *Grammatica latina*. Holmia.
- VHAEL, BARTHOLDUS 1968 [1733]: *Grammatica Fennica*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VILLA DEI, ALEXANDER: *Doctrinale* ks. Reichling.
- VOSSIUS, GERARD 1635: *Gerardi Ioannis Vossii De Arte Grammatica Libri Septem*. Amsterdami: Blaeu.
- ÖLINGER, ALBERT 1573: *Underricht der hoch teutschen Spraach. Grammatica seu institutio verae Germanicae linguae*. Argentorati: Wyriot.

Kirjallisuus

- BARWICK, CAROLUS 1925: *Charisii Artis grammatici libri V*. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae: Teubner.
- BENTLIN, MIKKO 2013: Zur linguistischen Terminologie in finnischen Grammatiken vor 1900. Fallstudie Stufenwechsel und Vokalharmonie. – Marja Järventausta & Marko Pantermöller (toim.), *Finnische Sprache. Literatur und Kultur im deutschsprachigen Raum* s. 113–129. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 86. Wiesbaden: Harrassowitz.
- CHERUBIM, DIETER 1973: Hermann Paul und die moderne Linguistik. Zur Studienausgabe von H. Pauls 'Prinzipien der Sprachgeschichte'. – *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 40 s. 310–322.
- CGL = Corpus grammaticorum latinorum. <http://kaali.linguist.jussieu.fr/CGL/text.jsp> (22.9.2017).
- EEBO = Early English Books Online. <https://eebo.chadwyck.com/home> (27.9.2017).
- GEBAUER, GEORGE JOHN – LÖFSTED, BENGT (toim.) 1980: *Bonifatii (Vynfretth) Ars grammatica*. [Accedit *Ars metrica*]. Corpus christianorum. 133 B. Turnholt: Brepols.
- GL = KEIL, HEINRICH (toim.) 1855–1880: *Grammatici Latini ex recensione H. Keilii*. Niteet 1–8. Lipsiae: Teubner.
- GLÜCK, HELMUT 2002: *Die Volkssprachen als Lerngegenstand im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Berlin: Walter De Gruyter.
- HENKEL, NICOLAUS 1988: *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte*. München: Akademie Verlag.
- HENRIKSEN, CAROL – HOVDHAUGEN, EVEN – KARLSSON, FRED – SIGURD, BENGT (toim.) 2000: *The history of linguistics in the Nordic countries*. Societas Scientiarum Fennica. Jyväskylä: Gummerus.
- HOLTZ, LOUIS (toim.) 1981: *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical. Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IVe - IXe siècle) et édition critique*. Paris: Centre national de la recherche scientifique.
- HSK = *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Toimittaneet Sylvain Auroux, Gerold Ungeheuer, Armin Burkhard ym. Handbooks of Linguistics and Communication Science 18/1. Berlin: Walter De Gruyter 2008.
- HÄKKINEN, KAISA 2000a: Early grammatical descriptions of Finno-Ugric. – Sylvain Auroux (toim.), *History of the language sciences* 1 s. 806–814. Berlin: Walter de Gruyter.
- 2000b: Suomen kirjakielen sijajärjestelmän vakiintuminen 1800-luvulla. – Matti Punttila, Raimo Jussila & Helena Suni (toim.), *Piipäkielestä kirjakieleksi* s. 171–201. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- 2002: *Suomalaisen oppikirjan vaiheita*. Helsinki: Suomen tietokirjailijat ry.
- KÄRNÄ, AINO – LUHTALA, ANNELI (tekeillä): *Handbuch frühneuzeitlicher Grammatiken*. Editiones Electronicae Guelferbytanæ ZZ. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek.
- LAUERMA, PETRI 2012: Rudimentan tausta ja luonne. – Petri Lauerma & Suvi Randén (toim.), *Rudimenta linguae Fennicae breviter delineata. Suomen kielen varhaiskielioppi ja sen tausta* s. 93–98. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAUERMA, PETRI – RANDÉN, SUVI (toim.) 2012: *Rudimenta linguae Fennicae breviter delineata. Suomen kielen varhaiskielioppi ja sen tausta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAW, VIVIEN 1982: *The insular Latin grammarians*. Woodbridge: Boydell Press.
- 1997: *Grammar and grammarians in the early Middle Ages*. London: Longman.

- 2003: *The history of linguistics in Europe. From Plato to 1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LUHTALA, ANNELI 2005: *Grammar and philosophy in Late Antiquity. A study of Priscian's sources*. Amsterdam: John Benjamins.
- LÖFSTEDT, BENGT – HOLTZ, LOUIS – KIBRE, ADELE (toim.) 1986: *Smaragdus Liber in Partibus Donatii*. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis LXVII. Turnholti: Brepols.
- MARCO, MARIA DE (toim.) 1968: *Ars Tatvini*. Corpus Christianorum. Series Latina 133. Turnholti: Brepols.
- RANDÉN, SUVI 2012: *Alkuteksti ja suomennos*. – Petri Lauerma & Suvi Rändén (toim.), *Rudimenta linguae Finnicae breviter delineata. Suomen kielen varhaiskieloppi ja sen tausta s. 49–92*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- REICHLING, DIETRICH (toim.) 1893: *Das Doctrinale des Alexander de Villa Dei. Kritisch-exegetische Ausgabe*. Monumenta Germaniae paedagogica. Nide 12. Berlin: Hofmann & Comp.
- SPIEGEL, BERNHARD 1864: *Hermann Bonus, erster Superintendent von Lübeck und Reformator von Osnabrück. Nach seinem Leben und seinen Schriften bearbeitet*. Leipzig: Rosshergsche Buchhandlung.
- VIHONEN, SAKARI 1978: *Suomen kielen oppikirja 1600-luvulla. Kielipillinen ajattelu 1600-luvun suomen kielen oppikirjoissa*. Studia philologica Jyväskylän 11. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- WIK, KALEVI 1989: *Suomen kielen morfofonologian historia 1. Nominien taivutus 1649–1820*. Turku: Turun yliopisto.

Kirjoittajien yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@helsinki.fi

Osallistu Virittäjän lukijakyselyyn!

Virittäjä teettää lukijakyselyn loka–marraskuussa 2017. Haluamme tietää muun muassa siitä, kuinka tärkeänä lukijat pitävät painetun lehden säilyttämistä verkkolehden rinnalla. Keräämme vastauksia pääasiassa sähköisellä lomakkeella, johon löytyy linkki esimerkiksi Virittäjän kotisivulta (ks. journal.fi/Virittaja). Jos haluat vastata kyselyyn paperisella lomakkeella, ota yhteyttä kyselyn toteutuksesta vastaavaan Jenni Neuvoseen (etunimi.sukunimi@helsinki.fi). Virittäjä maksaa vastauslähetyksen postikulut. Kaikkien vastaajien kesken arvotaan kolme vuoden 2018 Virittäjän vuosikertaa.